

יצחק גרשטנקורן ושמירת הזהות הדתית של בני ברק במהלך הפיכתה לעיר

מנחם קרן־קרץ

הקדמה

רבים מן היזמים והמתיישבים הראשונים של המושבות שקמו בשלהי התקופה העות'מאנית ובראשית תקופת המנדט היו שומרי מצוות, שמייד לאחר עלייתם על הקרקע הקימו בהן בתי כנסת ובתי ספר שבהם העניקו לילדים חינוך יהודי מסורתי. למרות זאת לא הצליחו התושבים הדתיים להפוך את אורח החיים המסורתי למאפיין שליווה את המושבות לאורך זמן. בתום עשור או שניים מעת הקמתן, גם אם כלפי חוץ רוב התושבים לא חיללו את קודשי ישראל בפרהסיה, אימצו המושבות, ובמיוחד מערכת החינוך שלהן, אופי חילוני. מכל נקודות ההתיישבות שהקימו יהודים דתיים בתחילת תקופת המנדט בלטה בני ברק לא רק ביכולתה לצלוח את המשבר הכלכלי שפקד את היישוב היהודי באותן שנים – ולהפוך ממושבה חקלאית ליישוב עירוני־תעשייתי – אלא בעיקר בהצלחתה לשמר את אופייה הדתי. הצלחה זו בלטה במיוחד בהתחשב בכך שיישובים דתיים אחרים שהוקמו באותה תקופה נותרו קטנים ומוזנחים, אף שהשתרעו על שטחים גדולים יותר, נהגו מחסות התנועות הפוליטיות של המזרחי ושל אגודת ישראל וקיבלו תמיכה מן הקרנות הלאומיות: הקרן הקיימת לישראל וקרן היסוד.

להצלחה זו אחראי במידה רבה אדם אחד, יצחק גרשטנקורן, שיזם את הקמת קבוצת המשקיעים והמתיישבים הראשונה והתמסר בכל ליבו להצלחתה. במהלך יותר משלושה עשורים הפך גרשטנקורן רעיון למציאות, נאבק בקשיים פוליטיים וכלכליים שהיו מנת חלקם של כל המתיישבים היהודיים בתקופת המנדט, ובסופו של דבר חזה בעיניו כיצד הפכה בני ברק לעיר של יותר מ־20,000 תושבים, שכשני שלישים מהם היו שומרי מצוות. גרשטנקורן, שנפטר בשנת 1961, לא יכול לשער בעיני רוחו את בני ברק כיום: מטרופולין שבו חיים כ־200,000 בני אדם, אשר יותר מ־95% מהם הם חרדים. הוא גם היה מתקשה להבין כיצד הפכה העיר שהקים ממרכז תעשייתי משגשג, שבו מצאו כל תושבי העיר את פרנסתם, לעיר מוכת עוני, שבה עשרות אלפי גברים מבכרים שלא לצאת לעבודה אלא להתפרנס מיגיע כפיהם של אחרים. אומנם מספרן הגבוה של הישיבות ושל מוסדות החינוך לבנות חרדיות היה עושה עליו רושם רב, אולם העובדה שהתלמידים במערכות

החינוך הללו אינם נחשפים להשכלה כללית ברמה מינימלית הייתה בוודאי מעכירה את רוחו. כך גם חזותם המוזנחת של רוב הבניינים, הלכלוך הרב ברחובות העיר ומספרן המצומצם של פינות הנוי שביקש לטפח.

המושבות הראשונות בתקופה העות'מאנית וראשית תקופת המנדט

רבים מן היזמים של השכונות והמושבות העבריות שקמו בשלהי התקופה העות'מאנית ומן המתיישבים בהן היו יהודים שומרי מצוות. אפשר למנות את כל מייסדי פתח תקווה (1878), ובהם דוד גוטמן, יואל משה סלומון, זרח ברנט ויהושע שטמפפר; אהרן קלר ומשה דוד שו"ב ממיסדי גיא אוני, לימים ראש פינה (1878); אהרן מרדכי פריימן וצבי וזלמן דוד לבונטין, ממיסדי ראשון לציון (1882); ראובן לרר ממיסדי נס ציונה (1883); כל מייסדי עקרון, היא מזכרת בתיה (1883); פישל סלומון וחבריו, שהקימו את יסוד המעלה (1883); אהרן אייזנברג, שהיה מייסדי רחובות (1890); ורבים ממיסדי חדרה (1891). בכל המקומות הללו, ובמיוחד במושבות הברון, נקבעו תקנות שחייבו התנהלות ציבורית התואמת את ההלכה. וכך תיאר זאת הסופר והפעיל הציוני יהושע ברזילי (אייזנשטט), המכונה 'בית הלוי', בכתבה לעיתון בשנת 1895:

מפני באו הפסקבילים [פשקווילים] הרבים שמפיצים אנשים ידועים [הכוונה לחרדים מתנגדי יישוב ארץ ישראל] בשביל מטרה ידועה על היישוב, באו לנו מכתבים רבים מחו"ל המבקשים מאתנו כי נגיד להם דבר בחר על [ה]הנהגה הדתית בהמושבות. ולכן הנני מתארים המצב כמו [שהוא]: בני המושבות יסוד המעלה, פתח תקוה, עקרון, מתנהגים ממש כהיראים והחרדים אשר בערים הקטנות בליטא [הדגשה במקור]. ברחובות, וואדי חנין, משמר הירדן, ראש פנה יש גם "משכילים" והנהגתם הדתית איננה גרועה בשום אופן מהנהגת רוב היראים בערים הגדולות שבליטא. הרוב של יושבי ראשון לציון וגדרה וזכרון יעקב הנם מבני דור החדש. אך ההנהגה הדתית של כולם איננה פחותה בשום אופן מהנהגת בעלי בתים שבווילנה, גראדנו קאוונא [גרודנה וקובנה]. בכל המושבות אין אף קולניסט [קולוניסט, מתיישב] אחד שאף היותר ירא ויותר חרד יחוש לאכול משלחנו¹.

האופטימיות ששררה לאחר הצהרת בלפור בדבר הקמת 'בית לאומי לעם היהודי', ולאחר כיבוש ארץ ישראל מידי העות'מאנים, לוותה בפעילות התיישבותית נרחבת, שנועדה לממש

1. המליץ, 9 במאי 1895, עמ' 4.

את ההבטחות שבשמן קיבלה ממשלת בריטניה את המנדט על ארץ ישראל. בתקופה זו הוקמו הן נקודות יישוב שהמשיכו ושמרו במשך השנים על אופיין הכפרי – כמו נהלל, עין חרוד, תל יוסף, בית אלפא וגבעת השלושה – והן מושבות שהפכו בתוך כמה שנים ליישובים עירוניים – כמו רמת גן, רעננה, גבעתיים, גבעת שמואל, הרצלייה, בת ים, מגדיאל ורמתיים (שלימים התאחדו והפכו להוד השרון).

במייסדי היישובים החדשים היו גם שומרי מצוות, ובהם יהודה לייב מטמון'כהן, ממייסדי רמת גן (1921), ויעקב בן שלום, ממייסדי עיר שלום, היא רמת השרון (1923).² אישים אלה, שעמדו בראש ציבור שומרי המצוות של המושבה, הקימו בתי כנסת ומוסדות חינוך שבהם הושם דגש על חינוך יהודי מסורתי. במקרים רבים, ואפילו בתל אביב הצעירה, קיבלו הוועדים המקומיים החלטות שלפיהן יישמר אורח החיים היהודי בפרהסיה. למרות זאת עשור או שניים לאחר הקמת היישובים הללו, ובמיוחד לאחר תחילת העלייה השלישית, גם אם כלפי חוץ נשמרה השבת כיום מנוחה ורוב התושבים צרכו מזון כשר, הפך אורח החיים בהם לחילוני.

ההתיישבות הדתית בתקופת הבית הלאומי

לאחר תחילת המנדט הבריטי פינה השלטון העות'מאני המוסלמי את מקומו לשלטון אזרחי, שדגל בחופש דת. בעקבות זאת קבוצות של שומרי מצוות ביקשו להקים נקודות התיישבות הנושאות אופי דתי. בשנת 1921 החלה התיישבות של שתי קבוצות של חקלאים דתיים בשטחים הסמוכים לפתח תקווה, שנרכשו על ידי הקרן הקיימת לישראל עוד לפני המלחמה. המתישבים חברו לתנועת הפועל המזרחי, תנועת הפועלים הציונית-דתית, שקידמה את ההתיישבות החקלאית בארץ ישראל.

במסגרת זו הוקמו 'קבוצת שמואל', על שמו של הרב שמואל מוהליבר, ו'קבוצת ריינס', שנקראה בשמו של הרב יצחק יעקב ריינס, שניהם ממייסדי הציונות הדתית. הקבוצות התיישבו בשטחים סמוכים שרכש הרב ד"ר אדולף (אברהם) סלוונדי מגרמניה, והיישוב נקרא על שמו: כפר אברהם. בשנים הבאות הוקמו קבוצות התיישבות דתיות נוספות, כמו 'יהודה הלוי', 'חתם סופר', 'צבי', 'רודגס' ו'הנצי"ב', שהתיישבו בראשון לציון, ביבנה, בראש פינה, בכפר ח'טין ובחדרה.³ המושב הראשון של הפועל המזרחי היה שדה יעקב, שהוקם

2. לא נמנו מקומות יישוב שקמו לאחר הקמת בני ברק בשנת 1924.

3. דאר היום, 15 במאי 1923, עמ' 4; דאר היום, 5 במרץ 1924, עמ' 4; בראוריון, תשל"ח; פלס, תשנ"ז; קצבורג, תשט"ז, עמ' 26-27.

בשנת 1927 על אדמות כפר ברוך שבעמק יזרעאל ולאחר מכן התיישב על אדמות הקרן הקיימת לישראל באזור הקישון המזרחי.⁴ כפר גדעון הוקם בעמק יזרעאל בשנת 1923 על ידי יהודים דתיים מטרנסילבניה, וכל המתישבים הצהירו כי עליהם "להתנהג לפי התורה והמסורת של ישראל ולפי מסורת כפר גדעון ובפרט לא לחלל את השבת ומועדי ישראל".⁵ ההתיישבות שם סבלה מקשיים רבים עד שהתייצבה מבחינה כלכלית וחברתית.⁶ הכנסייה הגדולה של אגודת ישראל, שהתקיימה בווינה בשנת 1923, החליטה לעודד את ההתיישבות החקלאית בארץ ישראל. בעקבות זאת בשנת 1925 הקימה התנועה את המושבה 'מחנה ישראל' בעמק יזרעאל, ומייד הוקם בה בית כנסת, מקווה ותלמוד תורה.⁷ מחלוקות בין המתישבים במקום, בין הוכשי הקרקעות והמוסדות המיישבים וקשיים כלכליים הביאו לנטישת המושבה בשנת 1926. ניסיונות התיישבות נוספים של יהודים דתיים במקום נמשכו עד סוף שנות השלושים, ואז התפרקה המושבה סופית.⁸

בשנת 1924 הקימו חסידיו של רבי יחזקאל טאוב – האדמו"ר מיבלונה – את היישוב 'נחלת יעקב' בעמק זבולון, ובסמוך לו הקימו חסידיו של רבי ישראל אלעזר הופשטיין – האדמו"ר מקוזניץ – את היישוב 'עבודת ישראל'.⁹ הקשיים הכלכליים של שני היישובים הביאו להחלטה מצד קרן הקיימת לישראל לאחד אותם ליישוב אחד. היישוב נקרא כפר חסידים. ליישוב זה הצטרפו גם רבי ישעיהו שפירא, שכונה האדמו"ר החלוץ,¹⁰ וקרוב משפחתו רבי אברהם יעקב שפירא, האדמו"ר מדרוהוביץ'. לכפר חסידים הצטרפה גם קבוצת חקלאים דתיים שעברו אליו מכפר אוריה, שבו החליפו לפני כן קבוצה של מתיישבים חילוניים שנטשו את המקום.

הקרן הקיימת לישראל, שביקשה לעודד את המשך ההתיישבות החקלאית של יהודים דתיים בעמק יזרעאל, ערכה בשנת 1925 סיור שבו השתתפו שני הרבנים הראשיים – הרב

4. **דבר**, 26 באפריל 1927, עמ' 3; **דבר**, 2 באוקטובר 1927, עמ' 3; **דבר**, 14 בדצמבר 1927, עמ' 3; קצבורג, תשנ"ז, עמ' 17-21.

5. קצבורג, תשנ"ז, עמ' 145.

6. **הארץ**, 20 במאי 1925, עמ' 2; פלס, תשנ"ז, עמ' 25.

7. **דבר**, 25 באוגוסט 1925, עמ' 2; **הארץ**, 24 בספטמבר 1925, עמ' 1; **הארץ**, 8 בפברואר 1926, עמ' 2; **די אידישע צייטונג**, 14 בינואר 1926, עמ' 8.

8. "קול ישראל", **דבר**, 15 במרץ 1926, עמ' 3; **דבר**, 18 ביולי 1926, עמ' 3; קופלוביץ, 2013; יהב, 1997; פלס, תשנ"ז, עמ' 39-44.

9. **המזרחי**, 2 במרץ 1922, עמ' 6; **יידישעס טאגעבלאט**, 9 בנובמבר 1922, עמ' 5; **דער מאמענט**, 24 באוגוסט 1924, עמ' 1; **הארץ**, 7 בינואר 1925, עמ' 2; **הארץ**, 12 בפברואר 1925, עמ' 4; **ארץ ישראל צייטונג**, 6 במרץ 1925, עמ' 3; **ארץ ישראל צייטונג**, 3 ביוני 1925, עמ' 6; **היינט**, 7 באפריל 1925, עמ' 6; **היינט**, 29 באפריל 1925, עמ' 6.

10. דון'יחיא, תשכ"א.

הראשי האשכנזי הרב אברהם יצחק הכהן קוק והרב הראשי הספרדי הרב יעקב מאיר. בסיוור השתתפו גם רבני הערים תל אביב וחיפה ורבנים נוספים. הרבנים סיירו ביישובים הדתיים שהוקמו בצפון הארץ והביעו את תמיכתם בהתיישבות זו.¹¹ נקודות התיישבות דתיות אחרות שהוקמו בשנות העשרים, ובהן זיכרון אברהם, נחלת יוסף, מגדל עדר, נחלת השבים (השו"בים), עמק הארזים, נווה יעקב וכפר אוריה, לא זכו להצלחה, ורובן התרוקנו מתושביהן.¹²

מכל נקודות ההתיישבות שהקימו יהודים דתיים בתחילת תקופת המנדט בלטה בני ברק ביכולתה לצלוח את המשבר הכלכלי שהכריע את גורלן של רוב נקודות ההתיישבות הדתיות. היא הייתה גם היחידה שהפכה ממושבה חקלאית כפרית ליישוב עירוני תעשייתי, ועם זאת שימרה את אופייה הדתי. הישגים אלה הושגו במידה ניכרת בשל פועלו של אדם אחד: יצחק גרשטנקורן.

ייסודה של בני ברק

יצחק גרשטנקורן נולד בשנת 1891 בוורשה שבפולין לאביו פתחיה ולאימו פרומט (שרה).¹³ ההורים ניהלו במשותף חנות מכולת, וכבר זכו בבת ראשונה, אסתר. יצחק היה בנם הראשון. סבו ואביו של יצחק היו מחסידי האדמו"ר רבי שמעון קאליש מסקרנביץ ונהגו להתפלל בבית החסידים שלו ברחוב נלבקי – אחד הרחובות המרכזיים ברובע היהודי, שהיה גם מעוזו של מעמד הפועלים והסוחרים בעיר.¹⁴ בשנת 1905, כשנה לאחר בר המצווה של יצחק, החליט אביו לשולחו ללמוד בישיבה החדשה שהקים הרב יצחק יעקב ריינס, מראשי המזרחי, בלידא שבליטא. ישיבה זו, כמו הישיבה קודמת שלו, נקראה 'תורה ודעת', שם שציין את הישיבות שבהן נלמדו גם לימודים כלליים.¹⁵

לאחר כשלוש שנים בישיבה, בהיותו בן 16 וחצי, חזר יצחק לביתו, ושם נמצא לו שידוך הגון. אבי הכלה נפטר זה כבר, אך הותיר אחריו הון ורכוש מספיקים, ואם הכלה התחייבה להחזיק את הזוג הצעיר על חשבונה בביתה בשדלץ למשך חמש שנים, שבהן יוכל החתן הטרי להמשיך בלימודיו. יצחק הצטרף לחוג של למדנים בוגרים, שחלקם היו

11. הארץ, 21 בספטמבר 1925, עמ' 10; הארץ, 1 באוקטובר 1925, עמ' 3; דאר היום, 9 בספטמבר 1925, עמ' 3; דאר היום, 29 בספטמבר 1925, עמ' 4; אבן חן, 1979; פלס, תשנ"ז, עמ' 26-28.

12. פלס, תשנ"ז, עמ' 28-32, 45-46, 55-48, 69-71.

13. ראו עליו אצל סורסקי, תשנ"ו; טננבוים, תשמ"ב.

14. לוינסון, תשי"ג, עמ' 230-238; גרשטנקורן, תש"ב-תש"ו, עמ' ב-ג; סורסקי, תשנ"ו, עמ' 13-22.

15. ראו למשל זיו, תשס"ד; שלמון, תשס"ה.

חסידי הרבי מסקרנביץ, ועימם למד את לימודי הגמרא והחסידות, אך גם את הליכות העולם במסחר ובעסקים.¹⁶

בשנת 1914 פרצה מלחמת העולם הראשונה, וגרשטנקורן חווה את התגברות האנטישמיות בפולין. קשה עוד יותר היה לו לקבל את התמשכות התופעות האנטישמיות לאחר סיום המלחמה, שבעקבותיה חזר לוורשה. בעקבות הצהרת בלפור וכיבוש ארץ ישראל בידי הבריטים התעורר בו הרצון לעלות ארצה.¹⁷ בין היתר הוא הושפע מדבריו של רבי אברהם מרדכי אלתר, הרבי מגור, שהיה הדמות הרבנית הדומיננטית בפולין. בעקבות ביקורו בארץ ישראל קרא הרבי מגור ליהודים חרדים להתיישב בה:

הנני שבע רצון מאוד בראותי כי יכולים גם לבוא אל המנוחה ולהתענג שמה [בארץ ישראל] בדרכי היהדות כאשר הורנו אבותינו ואבות אבותינו. ומי אשר חננו השי"ת [השם יתברך] בהון, יוכל בלי שום ספק למצוא שמה פרנסתו במנוחה שלמה ולשמור היהדות כראוי באין מעצור, אולם גם אלו שאין יכולין ואין חפצין להשתקע בארץ הקודש, דעתי, כדי לעזור לאחיהן בני ישראל החרדים להתיישב שמה, יפרישו כל אחד מהונו סכום מסוים ולהקנות לו שם חבל נחלה, והוא נושא פירות גם בעולם הזה [...] ולקשט עצמי מקודם עשיתי מיד עם החבורה שבאתי עמה ואיזה מיקירי ירושלים השתתפות על יסוד חברת מניות וקנינו בעיר יפו חלקת אדמה כעשרים אלף אמה לבנות שמה בנינים וחנויות ובמשך שנה יגמרו הבני[י]נים. לכן אקו[ו]ן]ה ואבקש שממני יראו וכן יעשו, כי הגיעה השעה לעשות דברים ממשיים בפועל, וגדולה מזאת הבאתי בכמה עניינים הצעות נכבדות עבור אגודת שלומי אמוני ישראל [הסניף של אגודת ישראל בפולין] שעליהם להוציאם אל הפועל, ונכון שתהיה אסיפה של מועצת גדולי התורה [...] למען הגדיל עבודת היישוב בארץ הקודש בפעולות ממשיות [...] כי רבינו העולים החרדים לארץ ישראל תגדל השפעתם שמה, וזה יגרום שמירת קדושת הארץ.¹⁸

בתחילת שנת 1921 שכנע גרשטנקורן שניים ממכריו בבית החסידים ברחוב נלבקי להקים קרן שאליה יתרמו שלושתם מדי חודש, כך שבבוא העת יוכלו לרכוש חלקת קרקע בארץ ישראל. כמה שבועות לאחר מכן דרש אחד מהם לחשוף את תוכניתם גם באוזני יתר המתפללים, ובעקבות זאת הצטרפו ליוזמה, שנקראה 'קרן א"י דביה"ח [דבית החסידים] דסקרנביץ נלבקי 43, עוד כ־150 איש שהחלו להפקיד כספים מדי חודש בחודשו.¹⁹

16. גרשטנקורן, תש"ב-תש"ו, עמ' כח-לב; סורסקי, תשנ"ו, עמ' 57-68.

17. גרשטנקורן, תש"ב-תש"ו, עמ' לג-לו; סורסקי, תשנ"ו, עמ' 68-70.

18. דגלנו [ורשה], סיוון תרפ"א, עמ' פח-צג; אלתר, תש"ז, עמ' 63-64.

19. אצ"מ, מסמכי חברת בית ונחלה, 33/1751; גרשטנקורן, תש"ב-תש"ו, עמ' מא-מו; סורסקי, תשנ"ו, עמ' 80-83.

כמה חודשים לאחר מכן, בעקבות התרחשותן של פרעות תרפ"א בארץ ישראל, עזבו חלק מן המצטרפים את הקבוצה. מחשש לעתיד יוזמתו פנה גרשטנקורן לרבי מגור, שעודד אותו להמשיך בה, ואף שלח איתו את עוזרו האישי ובן משפחתו ר' יצחק מאיר (איצה) ליון – שלימים היה מנהיגה הפוליטי הבכיר של אגודת ישראל – שימסור את דברי הרבי לחברי האגודה. מאז נרקמו קשרי ידידות והערכה בין שלושת האישים, והדבר בא לידי ביטוי במספר הגבוה של חסידי גור בבני ברק.²⁰

בתחילת שנת 1922 נפגשו ראשי הקרן עם רבי אהרן מנחם מנדל גוטרמן, האדמו"ר מרדזימין, שהביע תמיכה ביוזמה וביקש להשקיע בה מכספו. בפגישה שנערכה איתו לפני נסיעת המנהלים לארץ ישראל, דרש הרבי מרדזימין לרכוש קרקע רק סמוך לאחת מארבע ערי הקודש: ירושלים, חברון, צפת או טבריה. בעקבות סירוב המנהלים להתחייבות זו הוא הסיר את תמיכתו. לקראת נסיעתו של גרשטנקורן לארץ ישראל הוא נפגש גם עם רבי שמואל צבי דנציגר, הרבי מאלכסנדר, אחד האדמו"רים החשובים מפולין. לאחר הפגישה החליט הרבי מאלכסנדר להצטרף לאגודה, ואף נתן סכום כסף הגון למטרה זו. בעקבות הרבי הצטרפו גם כמה מחסידיו לאגודה, וגרשטנקורן קבע את משרדה בבית החסידים של אלכסנדר. באותה עת הוכרזה ההתאגדות בשם 'חברת בית ונחלה', ונקבע כי מטרתה תהיה "ליסד עיר גנים, מושבה למתנחלים על הקרקע ועוסקים במשק זעיר".²¹ במרץ 1922 יצא גרשטנקורן לארץ ישראל עם נציג נוסף של הקרן. עם הגיעם הם נפגשו עם ישראל חבס, איש עסקים יליד ליטא, שהיה מעסקני 'המזרח', חבר ועד קהילת יהודי יפו ותל אביב, ולימים עורך עיתון 'היסוד'. חבס ערך לכבודו קבלת פנים בנוכחות ראשי הקהילה הדתית של תל אביב. במהלך שהותם נפגשו נציגי 'בית ונחלה' עם בצלאל יפה, מנהל חברת 'גאולה', שהציע להם לרכוש שטחים באדמות בני ברק ההיסטורית שהיו בבעלות משפחה ערבית.²² הגם שהחלקה שהוצעה הייתה סמוכה לכפרים הערבים ג'מוסין, סלמה, שיח' מוניס, איבן ברק ואבו לאבן, החליט גרשטנקורן שהיא המתאימה ביותר.

בעוד גרשטנקורן התלהב מרכישת הקרקע בבני ברק, שותפו למסע הסתייג ממנה וסירב לאשר את העסקה. כדי לקדם את התהליך נקט גרשטנקורן שני מהלכים: הוא שלח מברק לאנשי החברה בוורשה וביקש את הסכמתם לרכישת הקרקע, ובמקביל זימן את השותף הסרבן לדין תורה לפני הרב קוק, שהיה אז הרב הראשי של ארץ ישראל. לאחר שגם חברי הוועד בוורשה וגם הרב קוק אישרו את ביצוע העסקה נמסר ביצועה בפועל

20. גרשטנקורן, תש"ב-תש"ו, עמ' נ-נד; סורסקי, תשנ"ו, עמ' 85-90.

21. גרשטנקורן, תש"ב-תש"ו, עמ' נח-נד; סורסקי, תשנ"ו, עמ' 95-98.

22. גרשטנקורן, תש"ב-תש"ו, עמ' סה-עא.

לידי חברת 'גאולה'. השטח שנרכש כלל 1,100 דונם שהתמורה בעבורם שולמה במקדמה שנאספה קודם לכן, והיתרה הייתה אמורה להיות משולמת בתשלומים לאורך כמה שנים.²³ לאחר חזרתו של גרשטנקורן לוורשה במאי 1922 נערכה אספה כללית של חברי 'בית ונחלה'. גרשטנקורן דיווח על רכישת הקרקע והפליג בשבחה של ארץ ישראל ובהתפתחות היישוב היהודי בה. כן סיפר על מגרשים סמוכים שעמדו למכירה והיה בהם פוטנציאל להרחבת היישוב בעתיד. התלהבותו השפיעה על עשרות מן המתלבטים, והם החליטו להירשם כחברים, והאירוע זכה לכתבות חיוביות בעיתונים היהודיים בוורשה ובערים נוספות.²⁴ למרות הפרסום וההתלהבות התעוררו בעיות נוספות: החברה לא הצליחה לגייס את ההון להשלמת העסקה, ולא היה לחברה אישור להוציא כספים אל מחוץ למדינה.²⁵ בשל קשריו של גרשטנקורן עם הרבי מגור אישר יצחק מאיר ליון לחברת 'בית ונחלה' להשתמש במשרדי התנועה שכבר קיבלה אישור להעביר כספים להתיישבות ארץ ישראל.²⁶ בעקבות זאת תקפו חלק מחברי 'בית ונחלה' את גרשטנקורן על שנטש את אנשי המזרחי וחבר לאגודת ישראל, שהתנגדו לשיתוף פעולה עם המוסדות הציוניים. בינתיים, עם החרפת האינפלציה בפולין, התקשו מנהלי 'בית ונחלה' לגייס את הסכום שהתחייבו להעביר, ופנו לראשי אגודת ישראל שהתכנסו לוועידה הבין-לאומית הראשונה – הכנסייה הגדולה – בווינה באוגוסט 1923. תקוותו לסיוע מצד נציגי אגודת ישראל נכזבה, משום שעקב חוסר נכונותו להתחייב ולפעול רק במסגרת התנועה הם ראו בו נציג של המזרחי וסירבו לסייע לו.²⁷

בינתיים כבר רכשה חברת 'גאולה' את הקרקע מידי הבעלים הערבים והכינה מפה מפורטת.²⁸ כך אפשר היה להשלים את מכירת המגרשים המסומנים למי שכבר שילמו בעבורם את מרבית השווי במזומן, ובמקביל להציע למכירה מגרשים ששטחם ומיקומם היו ידועים ומובטחים מראש. בדרך זו הצליחה 'בית ונחלה' לאסוף חלק מן הכספים שנדרשו לתשלומים הבאים.²⁹ בפברואר 1924, במהלך נסיעתו השנייה של גרשטנקורן לארץ ישראל, נחתם החוזה הסופי עם חברת 'גאולה' במקביל להתחייבותה של 'בית

23. גרשטנקורן, תש"ב-תש"ו, עמ' עד-פח; סורסקי, תשנ"ו, עמ' 99-113; נחמני, תשע"ד, עמ' 29-33.
 24. היינט, 28 במאי 1922, עמ' 4; היינט, 26 ביוני 1922, עמ' 6; היינט, 25 ביוני 1922, עמ' 6; היינט, 22 באוגוסט 1922, עמ' 3; דער מאמענט, 29 במאי 1922, עמ' 4; יודישה פרסה, 21 בדצמבר 1923, עמ' 1-2; דאס ווארט, 12 בדצמבר 1924, עמ' 2; גרשטנקורן, תש"ב-תש"ו, עמ' פו-צד.
 25. גרשטנקורן, תש"ב-תש"ו, עמ' צח-קד; סורסקי, תשנ"ו, עמ' 113-116.
 26. גרשטנקורן, תש"ב-תש"ו, עמ' קה-קז; סורסקי, תשנ"ו, עמ' 110-113.
 27. היינט, 23 במאי 1923, עמ' 5; היינט, 6 במאי 1923, עמ' 6; היינט, 5 ביוני 1923, עמ' 6; יודישה פרסה, 12 בדצמבר 1924, עמ' 3; גרשטנקורן, תש"ב-תש"ו, עמ' קכא-קכה.
 28. דאר היום, 15 במאי 1923, עמ' 4.
 29. אצ"מ, 1081-85, מסמכי חברת 'בית ונחלה', 5 ביוני 1923, 21 ביוני 1923, 20 בפברואר 1924; גרשטנקורן, תש"ב-תש"ו, עמ' קג-קיה; סורסקי, חבלי יוצר, עמ' 117-119.

ונחלה' לפרוע את יתרת חובותיה. בעקבות זאת קיבל גרשטנקורן 220 שטרי מכר בעבור המגרשים שתמורתם שולמה במלואה והם הפכו לרכושם של הרוכשים.³⁰ באותה תקופה ביקרה בארץ ישראל משלחת של אגודת ישראל בראשות הרבי מגור ורבי יצחק זליג מורגנשטרן, הרבי מסוקולוב. גרשטנקורן ניצל את ההזדמנות והזמין אותם לבקר בשטחים שרכש, ואשר לעת עתה הוחכרו לקבוצת מתיישבים מקומית לשם גידול טבק – ענף חקלאות פופולרי באותה העת.³¹ כשהוא מצויד במכתבי המלצה הן מראשי אגודת ישראל, הן מהרב קוק והן מהרב שלמה הכהן אהרונוסון – רבה של קייב, שעלה בשנת 1923 ושימש רבה של תל אביב – חזר גרשטנקורן לוורשה. באספה הכללית של חברת 'בית ונחלה' הוא הודיע על כוונתו למכור את ביתו ואת עסקיו בוורשה ולעלות בראש קבוצת המתיישבים הראשונה לארץ ישראל.³² אל קבוצת המתיישבים הראשונה, שמנתה כעשרים משפחות ויחידים, הצטרף הרב אריה מרדכי רבינוביץ, שהפך לרבה הראשון של המושבה.³³ חלק מחברי 'בית ונחלה' שנתרו בפולין תרמו לכתיבת ספר תורה בעבור המושבה החדשה, ואחרים תרמו לעולים מאות ספרי קודש. בטקס הפרדה שנערך בתחנת הרכבת השתתפו יותר מ-20,000 מיהודי ורשה.³⁴

השנים הראשונות

קבוצת המתיישבים הראשונה, ובה גם גרשטנקורן, הגיעה לארץ ישראל ביוני 1924, ערב חג השבועות.³⁵ לאחר החג עלו על הקרקע 15 המתיישבים הראשונים, חלקם עם משפחותיהם וחלקם לבדם. הם רכשו כמה חמורים ששימשו אותם לתחבורה ולהובלת מצרכים, והקימו צריפי מגורים, שאחד מהם שימש בית כנסת ומקום מפגש ציבורי.³⁶ הזימים המליצו למתיישבים לרכוש חלקות של עשרה דונם – השטח המינימלי הנצרך למשק חקלאי עצמאי. עם זאת היות שרוב העולים השתייכו לשכבות הביניים, והיות שעקב מגבלות שהטיל השלטון הפולני נאלצו רבים מהם למכור את רכושם ועסקיהם במחירי

30. גרשטנקורן, תש"ב-תש"ו, עמ' קלב-קם.

31. גרשטנקורן, תש"ב-תש"ו, עמ' קמו-קמח; סורסקי, תשנ"ו, עמ' 121-124.

32. **דער מאמענט**, 4 בדצמבר 1923, עמ' 3; **היינט**, 5 בדצמבר 1923, עמ' 4; **דאר היום**, 26 בדצמבר 1923, עמ' 2.

33. נחמני, תשע"ד, עמ' 123-135.

34. **דאר היום**, 3 באפריל 1924, עמ' 2; **דער מאמענט**, 25 במאי 1924, עמ' 1; גרשטנקורן, תש"ב-תש"ו, עמ' קנה-קסו; סורסקי, תשנ"ו, עמ' 126-128.

35. **דאר היום**, 4 ביוני 1924, עמ' 3; גרשטנקורן, תש"ב-תש"ו, עמ' קסב-קסט; סורסקי, תשנ"ו, עמ' 128-130.

36. סורסקי, תשנ"ו, עמ' 131-139.

הפסד, הם יכלו לרכוש רק דונמים אחדים. בעיה נוספת שהקשתה על ההתיישבות הייתה היעדר מקורות מים לשתיה ולחקלאות. נוכח זאת אחת הפעולות הראשונות שעשו הייתה לקדוח בארות.³⁷

מכיוון ש'בית ונחלה' הייתה התארגנות פרטית, היא לא זכתה לתמיכה מצד הגופים המיישבים, הן הציוניים והן אלה של אגודת ישראל. התנועה היחידה שתמכה בה, וגם היא באופן מוגבל, הייתה המזרחי, שסבלה בעצמה מקשיים תקציביים. בטקס הנחת אבן הפינה, שכלל גם את הכנסת ספר התורה לבית הכנסת, השתתפו ראשי המזרחי הרב יהודה לייב פישמן מימון והרב מאיר ברלין, ואיתם גם רבני תל אביב, הרב אהרונסון – הרב האשכנזי של העיר, והרב בן ציון מאיר חי עוזיאל – החכם באשי של יפו בתקופה העות'מאנית, שהיה הרב הספרדי של תל אביב ולימים נשיא תנועת המזרחי.³⁸

לאחר הסדרת אספקת המים לחקלאים ולאחר שהמתיישבים האחרים החלו לחפש עבודה באופן עצמאי, הציעה הנהלת היישוב גם עבודות ציבוריות למי שהתקשו לפרנס את עצמם. הראשונה שבהם הייתה השטחת הדרך הראשית של היישוב באמצעות חפירת עפר בצד אחד שלו ושפיכתו בצידו האחר. תוך כדי עבודות אלו הונחה גם צנרת מים וביוב. שמו של הרחוב – רבי עקיבא – נקבע בשל היות רבי עקיבא אחד מארבעת הרבנים שהוזכרו בהגדה של פסח ש'היו מסובין בבני ברק והיו מספרים ביציאת מצרים'.³⁹ מכיוון שמתיישבים רבים לא יכלו לרכוש שטח גדול דיו לחקלאות, עסקו רבים מהם בגידול בקר, שרעה בשדות הסמוכים. כדי לייעל את עבודתן כעשרים משפחות הקימו מחלבה קואופרטיבית.⁴⁰

פרויקט ציבורי נוסף היה הכשרתה של שדרה בנוסח אירופי, בדומה לאלו שהוקמו בתל אביב. לאורך השדרה, שנקראה בשמו של רבי טרפון – אף הוא אחד מארבעת הרבנים המוזכרים בהגדה של פסח – ניטעו עצי נוי שהגיעו עד הגבעה שכונתה הר שלום. במעלה הגבעה הוקם גרם מדרגות, ובשני צדדיו נבנו טרסות שבהן ניטעו עצים ושיחי נוי.⁴¹ כדי לספק תחבורה ציבורית נחתם הסכם עם אחד התושבים, והוא הפעיל קו אוטובוס מיוחד מבני ברק ליישובים הסמוכים, ובמיוחד לתל אביב, שבה חלק מן התושבים מצאו

37. גרשטנקורן, תש"ו, עמ' ז-יב.

38. דאר היום, 14 ביולי 1924, עמ' 3; דאר היום, 27 ביולי 1924, עמ' 3; גרשטנקורן, תש"ב, עמ' קע-קעא; הנ"ל, תש"ו, עמ' כב-כח; התור, טו תמוז תרפ"ד, עמ' 2; נחמני, תשע"ד, עמ' 41-43.

39. דאר היום, 21 בנובמבר 1924, עמ' 4; גרשטנקורן, תש"ו, עמ' כט-לח; סורסקי, תשנ"ו, עמ' 144-146.

40. מאיר, תשמ"ח, עמ' 55-60.

41. דבר, 28 בדצמבר 1926, עמ' 4; גרשטנקורן, תש"ו, עמ' נג-ס, עו-עח; סורסקי, תשנ"ו, עמ' 148-150; מאיר, תשמ"ח, עמ' 120-121.

עבודה. בשנת 1926 חוברה המושבה לרשת הטלפון. שומרים הגנו עליה מפני גבבות של השכנים הערבים בפטרולים רגליים או ברכיבה על סוסים.⁴²

העיתונות העברית יצאה מגדרה למראה החלוצים שומרי המצוות שהיו בעבר סוחרים והפכו לחקלאים ולפועלי בניין. במהלך הזמן התיישבו בבני ברק גם יהודים מבוססים. אחד מהם היה סוחר תבואה מצליח מלודז', שעלה כשבידו ממון רב. לאחר התיישבותו בתל אביב הוא עבר לבני ברק, שבה רכש מגרש של עשרה דונם. הוא ייסד במגרש רפת גדולה והקים בו את הבית הבנוי הראשון בבני ברק. שלושה מתיישבים נוספים הקימו ביישוב את מפעל האריגה 'ברקאי' וסיפקו עבודה למתיישבים אחרים.⁴³

היישוב החדש משך תשומת לב רבה, וגרשטנקורן הזמין אישים רבים – דתיים וחילונים – לבקר במקום. היו בהם אורחים מחוץ לארץ, כמו הרב זאב גולד, יושב ראש הוועד הפועל של המרכז העולמי של תנועת המזרחי; סר אלפרד מונד, הוא הלורד מלצ'ט; חיים ויצמן, נשיא ההסתדרות הציונית; נחום סוקולוב, יושב ראש ההנהלה הציונית, וקונסול פולין. נוסף עליהם ביקרו במקום אנשי חברת 'תורה ויראה' הירושלמית, שביקשו להתרשם ממערכת החינוך שהוקמה ביישוב. בד בבד משך היישוב גם ביקורים של רבנים שהשתייכו לאגודת ישראל, ובראשם הרבי מגור והרב אברהם קלמנוביץ', ראש ישיבת מיר הליטאית.⁴⁴

בנובמבר 1924 נסע גרשטנקורן לוורשה כדי לדווח לחברי 'בית ונחלה' על ההתפתחויות ביישוב וכדי לקבל את הסכמתם לתקנון של הוועד הנבחר של בני ברק, שבו נקבע כי מעתה תתנהל החברה כולה בידי הנהגה המקומית.⁴⁵ לאחר שדיווח לבעלי המניות על התקדמות ההתיישבות אישרו הנאספים את התקנון החדש. במקביל הוחלט על הקמת חברת מניות שתגייס כספים לבנק מקומי שיעמיד הלוואות למתיישבים. כאשר חזר גרשטנקורן לארץ ישראל כבר הצטרפה אליו קבוצה נוספת של מתיישבים.⁴⁶

ביוני 1924 פנה ועד היישוב לשלטונות בבקשה להכיר בו כמועצה מקומית, שלה זכות חוקית להטיל ולגבות מיסים. הם מסרו כי ביישוב מתגוררות כ־170 משפחות המונות כ־700 נפשות. שלטונות המנדט דחו את הבקשה.⁴⁷ בסוף 1925 התקיימו בחירות לאספת

42. גרשטנקורן, תש"ו, עמ' ק-קב; סורסקי, תשנ"ו, עמ' 150-151; מאיר, תשמ"ח, עמ' 54-60, 75-78.

43. גרשטנקורן, תש"ו, עמ' לט-מו; סורסקי, תשנ"ו, עמ' 152-154; מאיר, תשמ"ח, א, עמ' 357-359, 361-365.

44. דבר, 30 ביוני 1926, עמ' 4; דער מאמענט, 3 ביולי 1927, עמ' 3; דער מאמענט, 8 ביולי 1927, עמ' 4;

הצפירה, 8 ביולי 1927, עמ' 2; היינט, 11 ביולי 1927, עמ' 4; קול ישראל, 20 באפריל 1933, עמ' 1; קול

ישראל, 29 ביוני 1934, עמ' 4; גרשטנקורן, תש"ו, עמ' מח-נב, עג-עד, עט-פח, צג-צו, קפט; סורסקי, תשנ"ו,

עמ' 173-174, 183-186.

45. גרשטנקורן, תש"ו, עמ' סא-סז; סורסקי, תשנ"ו, עמ' 168-170.

46. דער מאמענט, 21 בינואר 1925, עמ' 7; דער מאמענט, 23 בינואר 1925, עמ' 8; היינט, 29 בינואר 1925,

עמ' 6; היינט, 30 בינואר 1925, עמ' 6; דבר, 22 ביולי 1925, עמ' 3; גרשטנקורן, תש"ו, עמ' סח-עב; סורסקי,

תשנ"ו, עמ' 211-218.

47. דער מאמענט, 10 בדצמבר 1924, עמ' 3; גרשטנקורן, תש"ו, עמ' קסח; סורסקי, תשנ"ו, עמ' 219-220.

הנבחרים השנייה של היישוב היהודי בארץ ישראל. תושבי בני ברק התמודדו ברשימה נפרדת מן הרשימות הארציות, וגרשטנקורן, שזכה בקולותיהם של כ־150 מצביעים, נבחר לצייר.⁴⁸ כחצי שנה לאחר מכן התקיימו בחירות לוועד המושבה, ובהן נבחר גרשטנקורן לעמוד בראש הוועד.⁴⁹ בסוף שנת 1926 התקיימו במושבה הבחירות להסתדרות הכללית, ובהן נבחר ציר אחד, ששימש נציג פועלי בני ברק.⁵⁰

כדי לגייס כספים לפיתוח המושבה נסע גרשטנקורן לקונגרס הציוני ה־14, שהתקיים בווינה בשנת 1925, אולם הנציגים הציונים הפנו לו עורף. משם המשיך לארצות הברית ונפגש עם אישי ציבור, שהבכיר שבהם היה חיים ויצמן. גיוס הכספים שם התנהל בעצלתיים, ותוצאתו העיקרית הייתה קרן שהקים ישראל רוקח, אחד מגדולי התעשיינים של מוצרי מזון ורחצה כשרים. הקרן הקימה כמה עשרות בתים בגבעת רוקח, שנקראה על שמו של התורם, ורווחיה שימשו להקמת מוסדות ציבור.⁵¹

עם התרחבות הפעילות הכלכלית התיישבו בבני ברק פועלים חילונים, שלא צייתו להנחיות הוועד וחיללו את השבת. הדבר גרם למתיחות על רקע דתי.⁵² בעיות חברתית נוספות באו לידי ביטוי במאבק הפועלים (אשר בשנת 1928 הקימו ועד עצמאי) בבעלי המטעים והפרדסים הגדולים שהעדיפו להעסיק פועלים ערבים, שהיו אזולים יותר.⁵³ ועדי פועלים אחרים תבעו שיפור בזכויותיהם ובשכרם גם בבתי החרושת ובתעשיית הבניין.⁵⁴ באמצע שנות העשרים חווה היישוב היהודי משבר כלכלי שבא לידי ביטוי באבטלה גדולה ואף בחזרת עולים רבים לארצות מוצאם.⁵⁵ כדי לסייע למתיישבים לצלוח את המשבר נסע גרשטנקורן בשנים 1926-1928 לארצות הברית ולמדינות אחרות. בנסיעות אלה הוא עזר לבעלי בית החרושת 'ברקאי' לגייס כספים שאפשרו את המשך פעילותו

48. דבר, 3 בדצמבר 1925, עמ' 3; דבר, 7 בדצמבר 1925, עמ' 1; דבר, 20 בדצמבר 1925, עמ' 3; דבר,

30 בדצמבר 1925, עמ' 1; דאר היום, 31 בדצמבר 1925, עמ' 6.

49. דבר, 24 ביוני 1926, עמ' 1; דאר היום, 24 ביוני 1926, עמ' 2. דבר, 26 בדצמבר 1926, עמ' 1; דבר, 27 בדצמבר 1926, עמ' 1.

50. דבר, 26 בדצמבר 1926, עמ' 1; דבר, 27 בדצמבר 1926, עמ' 1; דבר, 11 בינואר 1926, עמ' 1.

51. היינט, 24 במרץ 1925, עמ' 5; היינט, 15 בספטמבר 1925, עמ' 3; דאר היום, 5 במאי 1925, עמ' 2; היינט,

4 בספטמבר 1925, עמ' 2; דבר, 1 בנובמבר 1925, עמ' 2; אפריון, כסלו תרפ"ו, עמ' 15-16; גרשטנקורן,

תש"ו, עמ' קיג-קינ; סורסקי, תשנ"ו, עמ' 227-236.

52. דבר, 7 ביוני 1926, עמ' 3.

53. דבר, 9 בינואר 1928, עמ' 4; דבר, 10 בינואר 1928, עמ' 3; דבר, 20 באפריל 1928, עמ' 1; דבר, 30 בדצמבר

1928, עמ' 1; דבר, 2 בינואר 1929, עמ' 1; דאר היום, 26 במרץ 1928, עמ' 4; דאר היום, 3 בינואר 1929,

עמ' 4.

54. דבר, 29 ביולי 1929, עמ' 4.

55. גלעדי, 1971, עמ' 119-147.

והגדיל את הונו של הבנק המקומי.⁵⁶ בהשתדלותו של חיים ויצמן הוא השיג גם תרומה משמעותית בסך 5,000 דולר מטעם קרן היסוד.⁵⁷ בשנת 1927, שלוש שנים להקמת בני ברק, כבר התגוררו בה 140 משפחות שמנו כ־700 נפשות, וכמה עשרות פועלים שהיו חברי הסתדרות. התושבים עבדו במפעלים המקומיים, בתעשיית החלב ובכ־300 דונם של שטחים חקלאיים.⁵⁸

באוגוסט 1928 נערכה חנוכתו של בית הכנסת הגדול, ובעקבות תרומה של יהודי מרומניה הוחל בהקמתו של בית כנסת נוסף. במקביל נערכה תערוכה שהציגה את תוצרת החקלאות והתעשייה שהוקמו במקום.⁵⁹ באותן שנים נסלל הכביש מתל אביב לפתח תקווה, שעבר סמוך לבני ברק. לאחר כיסויו באספלט נודע הכביש בכינוי 'הכביש השחור', וכיום מוכר כציר ז'בוטינסקי. כן נסלל הכביש שחיבר בין הכביש השחור ובין תל ליטווינסקי בדרום, שנודע לימים בשם כביש גהה.⁶⁰

כארבע שנים לאחר ייסוד המושבה הוכפל שטחה לכ־2,000 דונם והתגוררו בה כ־200 משפחות, שכללו כ־800 נפשות, מהם כ־150 תלמידי בית ספר. במקום פעלו כ־50 רפתות, בנק מקומי, וכמה מפעלי תעשייה ובהם בית החרושת לאריגה 'ברקאי', שהעסיק 25 פועלים, בית חרושת למסרקות, ובתי מלאכה לדבק, לצעיפים, לרהיטים ולעיבוד עורות – תוצרי הלוואי של תעשיית החלב.⁶¹ אספקת החשמל התרחבה לאזורים נוספים במושבה, ובשל הביקוש הגדול ותנופת הבנייה היה מחסור בחדרי לימוד.⁶²

-
56. על הקמת בית החרושת ברקאי ומייסדיו: מאיר, תשמ"ח, עמ' 82-103; נחמני, תשע"ד, עמ' 159-163.
57. דבר, 1 באוגוסט 1926, עמ' 3; דאר היום, 5 באוגוסט 1926, עמ' 3; דאר היום, 3 ביולי 1928, עמ' 4; דער מאמענט, 21 במרץ 1927, עמ' 4; דבר, 15 ביולי 1927, עמ' 7; גרשטנקורן, תש"ו, עמ' קצ-רה; סורסקי, תשנ"ו, עמ' 236-240.
58. דבר, 19 ביוני 1927, עמ' 3.
59. דבר, 4 בספטמבר 1928, עמ' 4; דבר, 10 בספטמבר 1928, עמ' 1; דאר היום, 4 בספטמבר 1928, עמ' 4; דאר היום, 10 בספטמבר 1928, עמ' 4; נחמני, תשע"ד, עמ' 99-104.
60. דאר היום, 2 באפריל 1928, עמ' 4; דבר, 14 באוגוסט 1929, עמ' 4.
61. היינט, 25 ביוני 1928, עמ' 4; היינט, 26 בספטמבר 1928, עמ' 3; דאר היום, 4 בספטמבר 1928, עמ' 4; דאר היום, 10 בספטמבר 1928, עמ' 4; דבר, 4 בספטמבר 1928, עמ' 4; דבר, 10 בספטמבר 1928, עמ' 1; דבר, 12 בספטמבר 1928, עמ' 3; דער מאמענט, 25 בספטמבר 1928, עמ' 4; גרשטנקורן, תש"ו, עמ' רלט-רמז; סורסקי, תשנ"ו, עמ' 243, 253-255.
62. דבר, 11 ביוני 1929, עמ' 3; דבר, 8 באוגוסט 1929, עמ' 3; היינט, 23 ביוני 1929, עמ' 3.

שנות השלושים

במהלך 'העלייה החמישית', שהחלה בראשית שנות השלושים של המאה ה-20 ונמשכה עד מלחמת העולם השנייה, התיישבו בארץ כרבע מיליון יהודים.⁶³ היו בהם גם עשרות אלפי שומרי מצוות, שחלקם התיישבו בבני ברק והשפיעו על אופייה.⁶⁴ המעבר מהתיישבות קטנה והומוגנית למושבה שבה חיו מאות בתי אב, יצרו מתחים בין אנשי אגודת ישראל החרדים לבין אנשי המזרחי הציונים, ובין שומרי המצוות לבין פועלי התעשייה והחקלאות החילוניים. מחלוקות נוספות התגלעו בין ציבור בעלי הבתים, אנשי העסקים ובעלי הקרקעות ובין הפועלים, בעלי המקצוע והסוחרים הקטנים, וגרשטנקורן השקיע זמן רב בפתרון המתחים הללו.⁶⁵

המשבר החברתי הושפע גם מן המשבר הכלכלי העולמי, שבעקבותיו קרס הבנק של בני ברק, ובית המשפט הורה לפרקו ולמכור את רכושו לנושים.⁶⁶ יתר על כן, בשל הרעה במצב הכלכלי של חלק מן החברים שטרם עלו ארצה, הם לא שילמו את המיסים שהוטלו עליהם, וחברת 'בית ונחלה' נאלצה למכור את המגרשים שלהם כדי לשלם את חובותיהם.⁶⁷ אחת הבעיות הייתה שאף כי חברת 'בית ונחלה' הקימה וניהלה את בני ברק, היא לא זכתה להכרה רשמית, ולכן לא הייתה לה סמכות חוקית לגבות את המיסים המקומיים. תקציב המושבה לא סיפק את הצרכים שתפחו עם הגידול במספר התושבים. לפיכך באוגוסט 1931 יצא גרשטנקורן למסע גיוס תרומות נוסף בבלגיה ובהולנד, ומשם המשיך ללונדון, לאירלנד ולדרום אפריקה. בשנת 1933 התיישב בבני ברק הרב אברהם ישעיהו קרליץ, שנודע בכינוי החזון אי"ש, ואף שלא החזיק בתפקיד רשמי הפך עם השנים לדמות התורנית הבכירה בעיר.⁶⁸

בתחילת שנות השלושים היו רשומים בלשכת העבודה כ-150 פועלים שהועסקו בחקלאות ובמפעלי התעשייה, ואז החלה בנייתם של הבנק המקומי ובנייני התלמוד תורה והישיבה הקטנה ברחוב רבי עקיבא.⁶⁹ קבוצת הפועלים של ההסתדרות הכללית הקימה 'בית פועלים', ששימש את משרדי ההסתדרות ואת קבוצת הפועל בני ברק, שתחת חסותה פעלו ענפי הכדורגל, הכדורעף והאתלטיקה, ונערכו בו אירועי תרבות שונים.

63. גלעדי, 1971; יואב גלבר, 1974-1975; גטר, 1979.

64. מאיר, תשמ"ח, א, עמ' 268-270.

65. סורסקי, תשנ"ו, עמ' 277-282.

66. **דבר**, 10 בספטמבר 1931, עמ' 2; **דבר**, 16 באוקטובר 1932, עמ' 4; **דבר**, 1 בינואר 1933, עמ' 3; **דאס**

פרייע ווארט, 2 באוקטובר 1931, עמ' 5.

67. **דבר**, 20 בספטמבר 1932, עמ' 1.

68. עליו: בראון, תשע"א; קוליץ, 1990.

69. **דער מאמענט**, 16 בפברואר 1930, עמ' 4; **יידישע פאלקסבלאט**, 12 באפריל 1930, עמ' 8.

במקביל נוסדה גם קבוצה של הציונות הרוויזיוניסטית – הצה"ר – שביקשה להקים בית שימש אותה וייקרא בשמו של ז'בוטינסקי.⁷⁰ כן נוסד סניף של הפועל המזרחי שפעל לשיתוף פעולה בין ארגוני הפועלים השונים.⁷¹ במקביל התחזקו המאבקים האידיאולוגיים והפוליטיים בין ארגוני הפועלים, והתנועות החילוניות של ההסתדרות והצה"ר ניסו לצרף אליהן חברים דתיים.⁷²

ההכרזה על בני ברק כמועצה מקומית

בשנות השלושים התרחשה סדרת עימותים בין התושבים הדתיים לבין הפועלים החילונים שהשתייכו להסתדרות, בשל פעילות הספורט של 'הפועל' – בעיקר סביב משחקי הכדורגל בשבת.⁷³ המאבק התרחב גם לכביש השחור, שהיה מחוץ לגבולות המועצה, ושאליו הלכו הצעירים החילונים בשבת כדי לרקוד ולעשן.⁷⁴ כאשר נסלל הכביש ברחוב רבי עקיבא, חסם אותו הוועד לתנועת כלי רכב בשבת. מדי פעם הצליחו הנהגים לעקוף את המחסום, ותושבים נזעמים מנעו מהם להמשיך את דרכם. לעיתים נאלצה המשטרה להתערב.⁷⁵

בסוף שנת 1936, לאחר תחילת המרד הערבי וההחמרה במצב הכלכלי שבאה בעקבותיו, יצא גרשטנקורן למסע גיוס תרומות נוסף. הוא ביקר בלונדון, וממנה נסע לציריך, ושם השתתף בקונגרס הציוני ה־20 כציר מטעם סניף המזרחי ברומניה. מציריך המשיך למריאנבד, שםם התכנסה בשנת 1937 הכנסייה הגדולה השלישית של אגודת ישראל. משם נסע לווינה ולגלזגו שבסקוטלנד.

70. **דאר היום**, 8 בינואר 1930, עמ' 3; **דאר היום**, 1 במאי 1930, עמ' 3; **דאר היום**, 28 במאי 1930, עמ' 4; **דאר היום**, 21 בספטמבר 1930, עמ' 1; **דאר היום**, 3 באוקטובר 1930, עמ' 3; **דבר**, 12 בספטמבר 1930, עמ' 2; **דבר**, 27 באוקטובר 1930, עמ' 3; **דבר**, 15 בדצמבר 1930, עמ' 3; **דבר**, 26 ביולי 1932, עמ' 3; **דאר היום**, 28 ביולי 1932, עמ' 2; **דאר היום**, 22 בדצמבר 1933, עמ' 4; **היינט**, 22 בדצמבר 1930, עמ' 4; **חזית העם**, 26 ביולי 1932, עמ' 1.

71. ארכיון הציונות הדתית, פ"מ סניף בני ברק, תיק 1929, מכתב, י"ד שבט תרצ"ג; שם, תיק 1932, מכתב, י' חשוון תרצ"ח; שם, תיק 1934, מכתבים, י"א אלול תרצ"ח, 25 באוגוסט 1938; שם, תיק 1935, מכתב, ב' באב תרצ"ט.

72. **דאר היום**, 1 בינואר 1931, עמ' 4; **דאר היום**, 4 בינואר 1931, עמ' 4; **דאר היום**, 26; **דבר**, 20 בפברואר 1931, עמ' 4; **דבר**, 25 במאי 1932, עמ' 1; **חזית העם**, 29 בינואר 1932, עמ' 5; **חזית העם**, 5 בפברואר 1932, עמ' 6; **חזית העם**, 12 בפברואר 1932, עמ' 5; **חזית העם**, 1 ביולי 1932, עמ' 3.

73. **דבר**, 24 בדצמבר 1928, עמ' 3; **דבר**, 28 ביוני 1929, עמ' 3; מאיר, תשמ"ח, עמ' 211-214.

74. **דבר**, 17 באוקטובר 1928, עמ' 4.

75. **קול ישראל**, 7 במרץ 1934, עמ' 3; מאיר, תשמ"ח, עמ' 214-236.

מסע זה גרם לגרשטנקורן שיברון לב גדול, לא רק משום שנכשל בהשגת מטרותיו, אלא בשל בגידת מנהיגי המושבה שבשמם יצא למסע.⁷⁶ חרף היותו של גרשטנקורן היזם והרוח החיה בהקמתה ובניהולה של 'בית ונחלה', עם השנים הוא הצליח לצבור לו אויבים לא מעטים. מתנגדיו האשימו אותו כי הקמת המושבה נעשתה לצורך צבירת רווח אישי וכי מסעות גיוס הכספים שניהל ברחבי העולם היהודי הניבו לו רווח גדול. המציאות הייתה שונה לחלוטין, משום שלמרות שהיה בעליו של פרדס קטן, הוא לא עיבד אותו בעצמו, ומשפחתו התפרנסה בעיקר מן המשכורת שקיבל מוועד המועצה.

בספטמבר 1937 אישר השלטון הבריטי את הקמתה של מועצה מקומית ומינה את חבריה הראשונים. מתנגדיו של גרשטנקורן ניצלו את העובדה ששהה בחו"ל, ובשעת הקמת המועצה מינו את הקבלן יעקב בן-ציון פרבשטיין לראש המועצה. סגניו של פרבשטיין היו ראובן אהרונוביץ, נציג פועלי אגודת ישראל, ומשה לוי, נציג המזרחי. לצידם נבחרו גם נציגים של ציבורים שונים כמו הסוחרים, בעלי הבתים ונציגי ההסתדרות.⁷⁷ במקביל הם שללו מגרשטנקורן את הזכות להיחשב לאחד מחברי המועצה, ואף הפסיקו את תשלום משכורתו. בעקבות זאת החליטה אשתו לנטוש את בני ברק ולהתיישב בתל אביב, ושם פתחה חנות מכולת קטנה שממנה התפרנסה. מיואש מחוסר ההכרה בתרומתו לבני ברק גרשטנקורן התיישב בתל אביב ובמשך כשנתיים לא עסק יותר בענייניה של בני ברק, אלא פעל בשליחות המזרחי במקומות שונים.⁷⁸

בני ברק כמרכז תעשייה

באמצע שנות השלושים גדל שטח השיפוט של המועצה ל-1,300 דונם, ומעבר לשטח המקורי של המושבה כלל גם שטחים שסופחו אליה סביב הר שלום ודרומה ממנו. שכונת זיכרון מאיר ומאות הדונמים של הפרדסים ושטחי החקלאות שהקיפו את המושבה עדיין לא נכללו בשטח השיפוט.⁷⁹ לאחר הקמתה שכרה המועצה המקומית משרדים וקבעה את סמל היישוב, שכלל שלושה מרכיבים חזותיים: לוחות הברית, שייצגו את האופי הדתי, שתי גבעות, שייצגו את המבנה הטופוגרפי, וזריחת השמש, שהתייחסה הן אל פני היישוב

76. סורסקי, תשנ"ו, עמ' 380-393.

77. ארכיון הציונות הדתית, פ"מ סניף בני ברק תיק 1932, מכתב, 8 באוקטובר 1937; **דבר**, 22 באוקטובר 1937, עמ' 31; **הצפה**, 30 באוקטובר 1938, עמ' 3.

78. **הצפה**, 10 במאי 1938, עמ' 2; **הצפה**, 3 באוקטובר 1938, עמ' 3; סורסקי, תשנ"ו, עמ' 394-409; מאיר, תשנ"ג, עמ' 43-44.

79. מאיר, תשנ"ג, עמ' 35-41.

לעתיד והן אל האגדה התלמודית על חכמי בני ברק שהיו שקועים בתלמודם עד שבאו תלמידיהם ואמרו להם "הגיע זמן קריאת שמע של שחרית"⁸⁰.

בגלויה שנדפסה בקרקוב בתחילת שנות השלושים כבר כונתה בני ברק 'מרכז התעשייה על יד תל אביב'. פעלו בה אז כמה מפעלי טקסטיל, ובהם 'ברקאי' – מפעל אריגה שהעסיק עשרות פועלים – ושני בית חרושת לאריגה בנולי יד שייצרו בעיקר שטיחים.⁸¹ נוסף על כך פעלו בית חרושת למסרקים, כפתורים ומוצרי צלוליד,⁸² בית חרושת לקרטון,⁸³ מפעל לעיבוד עורות⁸⁴ ובית חרושת לדבק, שניצלו את חומרי הגלם שייצרה תעשיית החלב. הוקמו גם בתי חרושת למזון, ובהם מפעל האטריות 'עססית',⁸⁵ מפעל 'ברט' לשוקולד ומפעלים לייצור ריבה, גוזז וקרח. מפעל יחיד במינו הכין חרוסת לפסח וייצא את תוצרתו לרחבי העולם.⁸⁶ בתי חרושת נוספים ייצרו מוצרי מתכת, נייר זפת (ששימש לבידוד מפני רטיבות), סבונים, אביזרי פרזול, רשתות ברזל, צמר גפן רפואי,⁸⁷ מוצרי ליתוגרפיה ומרצפות.⁸⁸ עולים שהגיעו לבני ברק ללא הון מספק התארגנו בקואופרטיבים יצרניים, ואנשי פועלי אגודת ישראל, שהוקמה באותן שנים, הקימו בה מפעל לייצור אטריות וצרכנייה.⁸⁹ מוקדי תעסוקה נוספים היו בתי החולים הממשלתיים לחולי נפש ולמחלות מידבקות,⁹⁰ ובית הבראה של ההסתדרות הוקם על פסגת הר שלום.⁹¹ ברוב המפעלים בבני ברק הועסקו גם נשים, חלקן היו נשים דתיות.⁹²

-
80. מאיר, תשנ"ג, עמ' 41-42.
81. דבר, 3 באוגוסט 1933, עמ' 6; דבר, 15 בספטמבר 1933, עמ' 2; דאר היום, 20 בספטמבר 1933, עמ' 17; דאס אידישע לאנד, 4 ביולי 1934, עמ' 3.
82. היינטיגע נייעס, 11 במאי 1931, עמ' 2; דאס אידישע לאנד, 13 בפברואר 1935, עמ' 6.
83. ידיעות תל אביב, 15 ביוני 1934, עמ' 26.
84. דאס אידישע לאנד, 20 בספטמבר 1934, עמ' 6; דאר היום, 22 ביולי 1934, עמ' 4; דאר היום, 27 ביוני 1935, עמ' 8; דבר, 3 באוקטובר 1934, עמ' 1.
85. דבר, 11 באוגוסט 1937, עמ' 5.
86. דאר היום, 19 בפברואר 1929, עמ' 4; דבר, 30 במרץ 1934, עמ' 10; נחמני, תשע"ד, עמ' 151-158.
87. דבר, 2 בספטמבר 1936, עמ' 3.
88. ידיעות תל אביב, 16 ביוני 1935, עמ' 70; דבר, 2 בספטמבר 1936, עמ' 3; דבר, 11 באוגוסט 1937, עמ' 5; ידיעות תל אביב, 15 ביולי 1937, עמ' 16.
89. פונד, 2018, עמ' 279-280.
90. ידיעות תל אביב, 15 בינואר 1933, עמ' 18; ידיעות תל אביב, 15 ביולי 1937, עמ' 16; ידיעות תל אביב, 15 בנובמבר 1937, עמ' 161; ידיעות תל אביב, 15 בנובמבר 1937, עמ' 39; דבר, 7 ביולי 1933, עמ' 4; דבר, 5 בפברואר 1937, עמ' 3.
91. הצפה, 9 במרץ 1938, עמ' 3; דבר, 23 במרץ 1938, עמ' 6; הצפה, 24 במאי 1938, עמ' 4; הצפה, 12 ביוני 1938, עמ' 4.
92. דאס אידישע לאנד, 8 בינואר 1936, עמ' 6.

עשרות פרדסים קטנים ניטעו בחלקות של המתיישבים ובשטחים שהקיפו את המועצה, ואליהם התווספו עוד כתרסר פרדסים גדולים, של 100-200 דונם, שהפכו לענף תעשייה עצמאית שהועסקו בו עשרות פועלים. כאלה היו הפרדסים של האחים הליגמן, של האחים ברמן ושל חיים משה כ"ץ, שעל חלק משטחו נבנתה שכונת פרדס כ"ץ.⁹³ תחום נוסף בתעשייה החקלאית היה מפעל הזרעים של ישעיהו ארטן, שתוצרתו נמכרה לחקלאים בכל רחבי הארץ.⁹⁴ הקמת שכונות חדשות – למשל שכונת ד', שהוקמה על ידי התאחדות בעלי המלאכה ושכונה של חברת העובדים הלאומיים שבנתה חברת 'מנורה' – סיפקה גם היא מקומות תעסוקה רבים. לא פעם התגלעו סכסוכי עבודה, כמו אלו שפרצו בזיכרון מאיר, שהקים יעקב הלפרין, ובשכונה שהקים המהנדס יוסף טישלר בגבעת רוקח.⁹⁵ עם הכרזתה של בני ברק כמועצה מקומית התברר כי שטחה גדל פי ארבעה מן השטח המקורי ומספר התושבים צמח ל-3,600.⁹⁶ לצד 25 בתי החרושת הוקמו גם 90 בתי מסחר שונים. נוסף על כך פעלו בה מוסדות כלכליים, כמו הבנק לחקלאות ולתעשייה של בני ברק, קופת מלווה של הפועל המזרחי, וארגוני פועלים של ההסתדרות הכללית, ההסתדרות הלאומית, הסתדרות הפועל המזרחי ופועלי אגודת ישראל (פא"י), ארגון הפועלים של אגודת ישראל.⁹⁷

מבחינת החלוקה הפוליטית, שבאה לידי ביטוי בהצבעה לבחירת הניציגים לקונגרס הציוני, התברר כי חוץ מן החרדים, שלא השתתפו בבחירות, התחלקו הקולות של המפלגות החילוניות מפא"י והתנועה הרוויזיוניסטית (להלן: הצה"ר) כמעט שווה בשווה. המפלגות הדתיות, המזרחי והפועל המזרחי, קיבלו רק כמחצית ממספר הקולות שקיבלו המפלגות הגדולות.⁹⁸ בבחירות שנערכו לקונגרס בשנים שלאחר פרישת הצה"ר מן ההסתדרות הציונית, כבר היה כמעט שוויון בין מספר הקולות למפא"י ובין אלו של המפלגות הציוניות דתיות.⁹⁹ בקרב ציבור הפועלים היו חברי ההסתדרות הכללית כ-60%, והיתר היו חברי הפועל המזרחי ופועלי אגודת ישראל.¹⁰⁰

-
93. דאר היום, 12 בפברואר 1934, עמ' 4; מאיר, תשמ"ח עמ' 66-70.
94. ארכיון הציונות הדתית, פ"מ סניף בני ברק תיק 1929, מכתב, י"ד בשבט תרצ"ג; דבר, 20 בספטמבר 1928, עמ' 3.
95. דבר, 12 במרץ 1934, עמ' 7; דבר, 20 במרץ 1934, עמ' 7; דבר, 14 בינואר 1935, עמ' 2; דאר היום, 3 באפריל 1934, עמ' 4; דאר היום, 22 ביולי 1935, עמ' 9; דאר היום, 23 ביולי 1935, עמ' 1; ידיעות תל אביב, 15 באפריל 1934, עמ' 25; הירדן, 14 בינואר 1935, עמ' 1. על שכונת טישלר ראו שנבל, 2017.
96. דבר, 30 במרץ 1934, עמ' 10.
97. פועלי אגודת ישראל בא"י, 15 באוקטובר 1936, עמ' 1.
98. דבר, 26 במאי 1931, עמ' 1; דבר, 27 במאי 1931, עמ' 1.
99. דבר, 26 ביולי 1935, עמ' 1; דבר, 8 ביולי 1937, עמ' 1; דאר היום, 20 בספטמבר 1935, עמ' 1.
100. דבר, 22 בנובמבר 1935, עמ' 11.

שומרי המצוות של בני ברק שימרו את אורח החיים שהיה להם במדינות שמהן באו, בעיקר מפולין, ודחו את אורח החיים השמרני והבדלני של בני היישוב הישן בירושלים, שבמקום להתפרנס בעצמם נסמכו בעיקר על מנגנון 'החלוקה'. הדבר בא לידי ביטוי במיוחד במערכת החינוך הדתית, בין היתר בתמיכתה של המזרחי, שבה, כדי להכין את התלמידים לחיים, נכללו גם לימודי חול והלימודים נערכו בעברית ולא ביידיש. נוסף על כך בניגוד לבני היישוב הישן הזדהה הציבור הדתי בבני ברק עם תפיסת הציונות הדתית, או עם זו של פועלי אגודת ישראל, שאף שלא הייתה ציונית, התנהגה בפועל כתנועה חלוצית בעלת אופק ציוני לכל דבר ועניין.¹⁰¹

בצל מלחמת העולם השנייה והשואה

לאחר ההכרזה על בני ברק כמועצה מקומית הותר לה להקים ועדה לתכנון ערים וכך להיערך לקראת הצרכים העתידיים של היישוב.¹⁰² בין היתר נקבעו שמות הרחובות,¹⁰³ מפעל המים עבר מרשות חברת 'בית ונחלה' לרשות המועצה,¹⁰⁴ והמועצה יזמה פעולות סיוע לתושבים הנזקקים.¹⁰⁵ סניף ההסתדרות הכללית, שזכה לתמיכה פוליטית וכלכלית ממפא"י, הגוף הפוליטי החזק בארץ, הציע לחבריו בתי ספר ברוח תנועת הפועלים, פעילות ספורט באמצעות ארגון 'הפועל', ארוחות במטבח מסובסד ושירותי בריאות באמצעות קופת חולים כללית.¹⁰⁶ בשנת 1939 הם הקימו בבני ברק שיכון פועלים למאה משפחות על קרקע שסיפקה הקרן הקיימת לישראל.¹⁰⁷ מכיוון שההיצע לא סיפק את הביקוש, המתונו מאתיים חברי ההסתדרות להקצאה נוספת של מגרשים.¹⁰⁸

עם זאת בבחירות שנערכו בבני ברק לקראת הקונגרס הציוני התברר כי מספר הקולות שניתנו להפועל המזרחי היה כמעט שווה לזה שקיבלו בה כל יתר המפלגות החילוניות, ובהן מפא"י, הציונים הכלליים, פועלי ציון שמאל ואחדות העם.¹⁰⁹ היות שמקומות העבודה העדיפו להעסיק פועלים שהשתייכו לאותו ארגון פועלים, נוצרו מדי פעם עימותים בין

101. גבל, 2017; פונד, 2018.

102. **הבוקר**, 28 בדצמבר 1938, עמ' 6; **הצפה**, 5 בינואר 1939, עמ' 3.

103. **הצפה**, 27 בפברואר 1939, עמ' 3.

104. **הצפה**, 4 בינואר 1939, עמ' 3.

105. **הצפה**, 27 בפברואר 1939, עמ' 3; **הצפה**, 23 באפריל 1939, עמ' 3.

106. **המשקיף**, 27 באפריל 1939, עמ' 3; **הצפה**, 25 בדצמבר 1939, עמ' 3.

107. **דבר**, 18 בינואר 1939, עמ' 3; **דבר**, 28 ביוני 1939, עמ' 3; **דבר**, 11 ביולי 1939, עמ' 188.

108. **דבר**, 26 במרץ 1944, עמ' 3.

109. **הצפה**, 31 ביולי 1939, עמ' 1.

חברי הפועל המזרחי¹¹⁰ ובין חברי ההסתדרות הכללית.¹¹¹ כדי להתחרות בהסתדרות פתחו אנשי הפועל המזרחי צרכנייה ובית תבשיל מסובסד ואף ארגנו שיעורי תרבות ודת.¹¹² כדי להתמודד עם פעילות הספורט של 'הפועל' ובית"ר הוקם סניף של ארגון הספורט הדתי 'אליצור'.¹¹³ עם זאת התנועה לא הצליחה להשלים את בנייתו של בית הפועל המזרחי.¹¹⁴ התנועה הפוליטית השלישית שפעלה בבני ברק הייתה הציונות הרוויזיוניסטית, שהקימה את ההסתדרות הציונות החדשה – הצ"ח.¹¹⁵ היא הקימה סניף של 'ארגון הפועלים הלאומיים', של קבוצת הספורט בית"ר, וסניף של קופת החולים לאומית.¹¹⁶ על רקע ההאטה בפעילות הכלכלית, שהתחוללה בשל המלחמה באירופה, התגברה האבטלה ואיתה מחאותיהם של המובטלים שדרשו לשוב לעבוד, והתחרות בין ארגוני הפועלים התגברה.¹¹⁷ במפקד שנערך בין פועלי בני ברק התגלה כי מספר חברי ההסתדרות הכללית היה גבוה מזה של חברי הפועל המזרחי ופא"י, ומשמעות הדבר הייתה כי פועלים דתיים רבים העדיפו להצטרף להסתדרות הכללית הסוציאליסטית והחילונית, שהעניקה להם ביטחון תעסוקתי ושירותים נלווים ברמה גבוהה מזו של ארגוני הפועלים הדתיים.¹¹⁸

היות שחברי המועצה המקומית הראשונה מונו בידי שלטונות המנדט, באוגוסט 1939 נערכו בחירות למועצה. זכות ההצבעה ניתנה לכ־1,300 גברים ונשים, שהתגוררו לפחות שנה אחת במושבה ושילמו מיסים בשיעור מינימלי של 500 מיל. בבחירות התמודדו עשר רשימות. שיעור ההשתתפות בבחירות היה יותר מ־90%. בבחירות זכתה רשימת ההסתדרות בשלושה מנדטים, ואילו שמונה רשימות אחרות, ובהן רשימתו של פרבשטיין, ראש המועצה הקודם, רשימתו של גרשטנקורן, רשימת פועלי אגודת ישראל ורשימת הפועל המזרחי, זכו במנדט אחד. לאחר הבחירות גרשטנקורן, שהיה היחיד שהיה מקובל על רוב הסיעות, חזר

-
110. **הצפה**, 27 בנובמבר 1939, עמ' 3.
 111. **הצפה**, 11 ביולי 1939, עמ' 1; **הצפה**, 17 ביולי 1939, עמ' 3; **הבוקר**, 17 ביולי 1939, עמ' 6; **המשקיף**, 17 ביולי 1939, עמ' 1.
 112. ארכיון הציונות הדתית, פ"מ סניף בני ברק, תיק 1936, מכתבים, י"ח בכסלו תרצ"ט, 2 בפברואר 1940; **הצפה**, 19 בנובמבר 1939, עמ' 3.
 113. **הצפה**, 14 בינואר 1940, עמ' 3.
 114. ארכיון הציונות הדתית, פ"מ סניף בני ברק, תיק 1931, מכתבים, ט' בטבת תרצ"ז, כ"ה בניסן תרצ"ז; שם, תיק 1936, מכתב, 23 באוגוסט 1940.
 115. **המשקיף**, 22 בינואר 1940, עמ' 4; **המשקיף**, 22 בינואר 1940, עמ' 5; **המשקיף**, 7 בפברואר 1940, עמ' 3; **הירדן**, 7 ביוני 1940, עמ' 3.
 116. **המשקיף**, 23 באפריל 1939, עמ' 2; **דבר**, 19 במרץ 1939, עמ' 6; **דבר**, 13 בדצמבר 1939, עמ' 6; **הירדן**, 5 ביולי 1940, עמ' 12; **המשקיף**, 28 בינואר 1940, עמ' 1.
 117. **הצפה**, 14 בינואר 1940, עמ' 3; **הצפה**, 20 ביוני 1940, עמ' 3; **הצפה**, 8 באוגוסט 1940, עמ' 3; **הצפה**, 10 בנובמבר 1940, עמ' 3; **שערים**, 2 באוקטובר 1940, עמ' 9.
 118. ארכיון הציונות הדתית, פ"מ סניף בני ברק, תיק 1936, מפקדים שמיים הכללים כתובות, שנערכו בימים 14-11 באפריל 1940. בפא"י רשומים 132 איש, בפועהמ"ז 245 איש, ובהסתדרות הכללית כ־440 איש.

לעמוד בראש המועצה, שמנתה 11 חברים.¹¹⁹ אחת מפעולותיה הראשונות של המועצה הנבחרת הייתה קביעת שלטים האוסרים נסיעה בשבת.¹²⁰ נקבעה התוכנית הראשונה לבניין העיר (תב"ע), שכללה תכנון לטווח ארוך שמציב את המושבה כמרכז עירוני ותעשייתי.¹²¹ בתחילת שנת 1941 כיפרה מועצת בני ברק על העוול שנעשה לגרשטנקורן כאשר הודח ממשרתו, וחגגה לו יום הולדת חמישים.¹²² באותה שנה הורחב שטח השיפוט של המועצה בכמה מאות דונמים, והיא כללה מעתה גם את המושבה זיכרון מאיר ושטחים נוספים במזרח היישוב.¹²³ בשל הצורך לדאוג לבטיחות מפעלי התעשייה הוקמה במקום תחנה של מכבי אש.¹²⁴ בשנת 1942 החליט גרשטנקורן כי הגיע הזמן להכריז על הצלחתה של בני ברק ופרסם ספר זיכרונות, שבו פירט את תולדות המושבה. בספר הוא בא חשבון עם מי שפקפקו בחזונו או שניסו להכשיל אותו.¹²⁵

בשנים 1942-1943, כאשר מיליוני יהודי פולין נשלחו למחנות ההשמדה, המשיכו תושבי בני ברק, שלא היו מודעים לחומרת האירועים, בשגרת חייהם. חרף המלחמה נמשכה תנופת הבנייה והתעשייה בבני ברק, והיא סבלה ממחסור בידיים עובדות.¹²⁶ כדי לטפל בכך הקימה המועצה לשכת עבודה, שבה היה ייצוג לכל ארגוני הפועלים.¹²⁷ לאחר ארבע שנים, בשנת 1943, נערכו בחירות חדשות למועצה. חמש רשימות ייצגו תנועות ארציות: מפא"י, המחנה הלאומי, מפלגת החרדים (בעתיד – אגודת ישראל), פועלי אגודת ישראל והפועל המזרחי. עוד שש רשימות היו סקטוריאליות וייצגו את חוג חת"ם סופר החרדי, בעלי הבתים, המעמד הבינוני ומייסדי בני ברק. מספר בעלי זכות הבחירה עמד על כ-2,300, יותר מפי שניים מזה שהיה בבחירות של שנת 1939.¹²⁸ תוצאות הבחירות הראו כי לא חל שינוי רב במצב הכוחות הפוליטיים, וכי מפא"י שוב זכתה בשלושה מנדטים בעוד שמונה רשימות הסתפקו ממנדט אחד לכל אחת. גם לאחר בחירות אלה נבחר

119. **הבוקר**, 18 באוגוסט 1939, עמ' 6; **הבוקר**, 28 באוגוסט 1939, עמ' 6; **הצפה**, 18 באוגוסט 1939, עמ' 1;

דבר, 12 בספטמבר 1939, עמ' 5; **המשקיף**, 12 בספטמבר 1939, עמ' 4; בני ברק, 1943, עמ' 5-6.

120. **הצפה**, 5 בדצמבר 1940, עמ' 2.

121. **דבר**, 4 בדצמבר 1940, עמ' 4; **הצפה**, 5 בדצמבר 1940, עמ' 3; **הצפה**, 18 במאי 1942, עמ' 3.

122. **המשקיף**, 24 בינואר 1941, עמ' 10; **המשקיף**, 11 בפברואר 1941, עמ' 2; **המשקיף**, 13 בפברואר 1941, עמ' 3;

הצפה, 24 בינואר 1941, עמ' 7; **הצפה**, 7 בפברואר 1941, עמ' 5; **הצפה**, 11 בפברואר 1941, עמ' 1;

123. **הצפה**, 14 בפברואר 1941, עמ' 7; **הבוקר**, 7 בפברואר 1941, עמ' 6; **דבר**, 17 בפברואר 1941, עמ' 2.

124. **דבר**, 2 במאי 1941, עמ' 3; **דבר**, 15 במאי 1941, עמ' 4.

125. **המשקיף**, 16 במאי 1941, עמ' 8.

126. גרשטנקורן, תש"ב-תש"ו; **הצפה**, 26 בפברואר 1942, עמ' 2.

127. **הצפה**, 29 במרץ 1942, עמ' 3; **הצפה**, 6 באפריל 1943, עמ' 3.

128. **הצפה**, 21 ביולי 1943, עמ' 3; פונד, 2018, עמ' 260.

129. **המשקיף**, 28 ביולי 1943, עמ' 3; **דבר**, 29 באוגוסט 1943, עמ' 3; **דבר**, 9 בספטמבר 1943, עמ' 3;

על המשמר, 30 באוגוסט 1943, עמ' 4; **הבוקר**, 31 באוגוסט 1943, עמ' 4.

גרשטנקוקן לעמוד בראש המועצה.¹²⁹ לרגל הבחירות הפיקה העירייה חוברת שסקרה את התפתחות היישוב מאז הבחירות הקודמות.¹³⁰ בשנת 1944 חגגה בני ברק עשרים שנים להקמתה, אך נוכח הידיעות הקשות על המתרחש באירופה ובשל המתוחות הצבאית ששררה בארץ לא נערכו חגיגות ציבוריות. עם זאת העירייה הזמינה עיתונאים לסקר את התפתחות המושבה שכבר השתרעה על שטח מוניציפלי בן 1,700 דונם ושלטה על שטח שיפוט ערים של 5,500 דונם. העיתונאים ביקרו ב'אטרקציות' העיקריות, ובהן בית ההבראה של ההסתדרות 'נווה הלל', ישיבת פוניבז', שהפכה למוסד החינוך החרדי המרכזי בעיר, ומוסד 'אורה', שהקימו נשות המזרחי לקליטת נערות פליטות. הסיור כלל גם ביקור בשכונות החדשות, שהקימו ההסתדרות הכללית והפועל המזרחי, וביקור במפעלי התעשייה הגדולים לייצור טקסטיל וסיגריות.¹³¹

ערב קום המדינה

בהמשך השנה נערכו בחירות לאספת הנבחרים של היישוב היהודי בארץ ישראל, ויחסי הכוחות הפוליטיים בבני ברק החלו להתברר. שתי המפלגות שזכו למרב הקולות בבני ברק היו הפועל המזרחי ומפא"י, אבל מבחינת הגושים הפוליטיים הוביל גוש מפלגות השמאל החילוניות בראש, אחריו המפלגות הציוניות דתיות, ולבסוף מפלגות הימין.¹³² בסוף שנת 1944 הורחב עוד יותר שטח בניין העיר וכלל גם את פרדס כ"ץ ושטחים בדרום היישוב.¹³³ בשנת 1946 הורחב שטח השיפוט של המועצה ב-1,400 דונם, ונוספו אליה שטחים שהיו קודם לכן רק בשטח בניין העיר, ובהן גם שכונת בעלי מלאכה בדרום, שבה התגוררו בעיקר חברי פא"י.¹³⁴

נוסף על הרחבת שטח השיפוט אישרו השלטונות להקים אזור תעשייה גדול בצפון העיר, בשטחים שנועדו לסיפוח, והעניקו למועצה הלוואה כדי להרחיב את מפעל המים.¹³⁵ בעקבות זאת הוקמו בריכות קיבול ומגדל מים בראש הר הזיכרון (שנקרא גם הר העצמאות,

129. **על המשמר**, 14 בספטמבר 1943, עמ' 4; **המשקיף**, 14 בספטמבר 1943, עמ' 4; **הצפה**, 14 בספטמבר 1943, עמ' 1; **דבר**, 14 בספטמבר 1943, עמ' 1; **קול ישראל**, 16 בספטמבר 1943, עמ' 1.

130. בני ברק, 1943.

131. **הבוקר**, 2 ביוני 1944, עמ' 4; **הבוקר**, 14 ביוני 1944, עמ' 4; **על המשמר**, 14 ביוני 1944, עמ' 4; **המשקיף**, 14 ביוני 1944, עמ' 2; **הצפה**, 15 ביוני 1944, עמ' 2.

132. **הצפה**, 3 באוגוסט 1944, עמ' 3.

133. **הצפה**, 27 באוקטובר 1944, עמ' 8; **הצפה**, 30 באוקטובר 1944, עמ' 1.

134. **הבוקר**, 20 בינואר 1946, עמ' 4; **הצפה**, 31 בינואר 1946, עמ' 3; **המשקיף**, 1 בפברואר 1946, עמ' 4.

135. **המשקיף**, 1 בפברואר 1946, עמ' 8; **הצפה**, 20 בפברואר 1946, עמ' 4; **הבוקר**, 20 בפברואר 1946, עמ' 3.

הר 'הברוג' והר האנטנות). לכך הוסיפה המועצה גם תוכנית להקמת בית קפה, נקודת תצפית ובית הבראה, שנופשי ייהנו מן הנוף ומן האוויר הצח. במקביל נוסדו שתי שכונות חדשות: שיכון א' של ההסתדרות ושיכון ב' של הפועל המזרחי, וכן מעון יום לילדי כל המפלגות.¹³⁶ תנופת הבנייה והצמיחה הכלכלית ניכרו במיוחד ברחוב רבי עקיבא, הרחוב הראשי, שאיבד את סממניו הכפריים ונראה כמו רחוב עירוני לכל דבר.¹³⁷

באזור התעשייה שמצפון לכביש השחור, כלומר ציר ז'בוטינסקי, הוקמו מספר מפעלי טקסטיל, ובהם פלך, משיזאקס, ארגמן, אלד, טווה ואורג.¹³⁸ במקביל הוחל בתכנון אזור תעשייה נוסף, בגבולו המזרחי של היישוב, בסמוך לדרך תל ליטווינסקי (כיום כביש גהה), שבו תוכננה הקמת כחמישים מפעלים, שבעליהם התחייבו כי לא יעבדו בהם בשבת.¹³⁹ אבן הפינה הונחה בתחילת שנת 1947, ולאחר עבודות תשתית שנמשכו כמה חודשים הוא אוכלס במהירות.¹⁴⁰ תנופת הבנייה והתעשייה באה לידי ביטוי בדו"ח שפרסמה העירייה, שבו נמסר כי בהשוואה לשנת 1945 היה גידול ניכר במספר השטחים שנבנו לדיו, לתעשייה ולצורכי ציבור.¹⁴¹

למרות השנים שעברו וההשקעה בהקמת שיכונים ותשתיות ארגוניות ותרבותיות לא הצליחו מפלגות השמאל, ובמיוחד מפא"י, לדחוק את רגליהן של המפלגות הדתיות והחרדיות מבני ברק. בעקבות זאת עלה רעיון, שליווה את בני ברק עוד כשני עשורים לאחר מכן, לאחד אותה עם רמת גן הסמוכה ואולי אף עם גבעתיים, שבהן היה רוב מוחלט לאנשי השמאל.¹⁴² בעשור שחלף מאז הקמת המועצה המקומית בשנת 1937 גדל מספר התושבים מכ־3,000 לכ־8,000, ותקציבה צמח מכ־2,000 ל־65,000 ל"א.¹⁴³

בעקבות סכסוך משפטי על קביעת רשימת בעלי זכות הבחירה נדחו הבחירות המקומיות,¹⁴⁴ ובסופו של דבר ניגשו לבחירות עשר רשימות, ובהן מפלגת האיחוד עם רמת

136. ידיעות בני ברק, סיוון תש"ז, עמ' 1-4.

137. הצפה, 4 במרץ 1946, עמ' 3; דבר, 18 במרץ 1946, עמ' 4.

138. הצפה, 4 במרץ 1946, עמ' 3; דבר, 18 במרץ 1946, עמ' 4; המשקיף, 8 במאי 1946, עמ' 3; המשקיף, 7 ביוני 1946, עמ' 8.

139. הצפה, 20 במרץ 1946, עמ' 3.

140. הבוקר, 1 בינואר 1947, עמ' 2; הצפה, 5 ביוני 1947, עמ' 3.

141. ידיעות בני ברק, ניסן תש"ז, עמ' 4.

142. הצפה, 31 במאי 1946, עמ' 8; הצפה, 11 ביוני 1946, עמ' 3; הצפה, 25 בנובמבר 1946, עמ' 2; הבוקר, 22 בנובמבר 1946, עמ' 7; הצפה, 25 בנובמבר 1946, עמ' 4.

143. הצפה, 2 בנובמבר 1947, עמ' 3.

144. הבוקר, 9 ביוני 1947, עמ' 3; הבוקר, 19 ביוני 1947, עמ' 3; המשקיף, 16 ביולי 1947, עמ' 3; המשקיף, 4 בנובמבר 1947, עמ' 4; דבר, 16 ביולי 1947, עמ' 2; הצפה, 4 בנובמבר 1947, עמ' 4.

גן,¹⁴⁵ והן התקיימו ב־23 במרץ 1948.¹⁴⁶ כמו במערכות הבחירות הקודמות, גם במקרה זה קיבלה רשימת ההסתדרות שני מנדטים, וכל יתר הרשימות מנדט אחד. גם הפעם שמר גרשטנקון על תפקיד ראש המועצה.¹⁴⁷

ערב הקמת המדינה וכמעט חצי יובל לאחר הקמתה הפכה בני ברק למושבה מבוססת. למרות קיומו של ציבור גדול של שומרי מצוות היישוב התנהל כמו כל מושבה אחרת. כמעט כל התושבים שיכלו לצאת לעבודה עשו זאת; רבים התגייסו לטובת הגנת היישוב, והדאגה לעתיד המדינה שבדרך הייתה נחלת הכלל. בשדות ובבתי החרושת עבדו חילונים, דתיים וחרדים כתף אל כתף, וכולם דיברו זה עם זה בעברית במבטא זר. כמעט כל הפועלים השתייכו להסתדרות פועלים שנתמכה בידי מפלגה אחרת. הפועלים הועסקו בידי קבוצה קטנה של בעלי הון חילונים, דתיים וחרדים, שחלקם החזיקו בשטחים קרקעיים גדולים ואחרים היו בעלי בתי מסחר או בתי חרושת. הרעיון כאילו לתושבים החרדיים מגיעות זכויות יתר או כי על כלל הציבור לתמוך במוסדות הדת לא עלה כלל על הדעת, והתחום העיקרי שבו ניכר היה ייחודה של בני ברק היה במערכת החינוך שלה, שבה מספר מוסדות החינוך הדתיים היה גדול מזה שביתר הערים בארץ ישראל.

השנים הראשונות במדינת ישראל

בתחילת שנת 1948 הונחה אבן הפינה לשיכון ד', השכונה הרביעית של הפועל המזרחי, שהפכה לתנועה הפוליטית המובילה בבני ברק.¹⁴⁸ גם פא"י, שאף היא הפכה לכוח חברתי-פוליטי ניכר, החלה בהקמת שכונת נווה אחיעזר באזור דרומי לבני ברק, אף שלא היה עדיין חלק משטח השיפוט שלה. בשכונה, שנקראה על שם ספריו של הרב חיים עוזר גרוז'ינסקי, מחשובי הרבנים הליטאים, תוכננו לקום כמאתיים יחידות דיור.¹⁴⁹ במקביל

145. **הבוקר**, 22 בפברואר 1948, עמ' 3; **הבוקר**, 27 בפברואר 1948, עמ' 7; **הבוקר**, 10 במרץ 1948, עמ' 2; **הבוקר**, 12 במרץ 1948, עמ' 7; **הבוקר**, 16 במרץ 1948, עמ' 2; **הצפה**, 27 בפברואר 1948, עמ' 8; **הצפה**, 12 במרץ 1948, עמ' 8; **המשקיף**, 12 במרץ 1948, עמ' 8; **המשקיף**, 19 במרץ 1948, עמ' 8; **מעריב**, 15 במרץ 1948, עמ' 3; **על המשמר**, 22 במרץ 1948, עמ' 2.

146. **מעריב**, 23 במרץ 1948, עמ' 3; **הצפה**, 23 במרץ 1948, עמ' 3; **על המשמר**, 23 במרץ 1948, עמ' 3; **הבוקר**, 23 במרץ 1948, עמ' 4.

147. **הצפה**, 24 במרץ 1948, עמ' 1; **הבוקר**, 24 במרץ 1948, עמ' 4; **דבר**, 24 במרץ 1948, עמ' 1.

148. **הצפה**, 27 בינואר 1948, עמ' 4; **המשקיף**, 28 בינואר 1948, עמ' 4.

149. **דבר**, 11 במאי 1948, עמ' 3; **הצפה**, 13 במאי 1948, עמ' 3; **הצפה**, 14 במאי 1948, עמ' 7.

הקימה הסתדרות העובדים הלאומיים, שייצגה גם את לוחמי אצ"ל ולח"י, את שכונת 'תל גיבורים' בשטח שמצפון לבני ברק, שגם הוא עדיין לא נכלל בשטחה המוניציפלי.¹⁵⁰ לאחר קום המדינה נמשכה התפתחותה של בני ברק כיישוב עירוני, ולאחר משא ומתן בין בני ברק לרמת גן ויתרו שתי הרשויות על תביעתן ההדדית לשטחים שונים, ונחתם ביניהן הסכם גבולות אשר קיבע את מעמדם של שני היישובים, האחד כיישוב דתי והשני כיישוב בעל אופי חילוני. ההסכם אושר על ידי הרשויות, ושטח השיפוט החדש של בני ברק, שהיה כפול מגודלו הקודם, כלל את פרדס כ"ץ, תל גיבורים, את אזור התעשייה שמצפון לדרך ז'בוטינסקי ואת שיכון בעלי מלאכה בדרום.¹⁵¹ בכך למעשה נקבעו הגבולות הסופיים של בני ברק.

בעקבות תנופת הצמיחה, ולאחר שמספר התושבים כבר חצה את ה־10,000, הוחלט שבני ברק תוכרז בקרוב עיר. במקום כבר פעלו כ-25 בתי כנסת, שכל אחד מהם שירת קבוצה דתית אחרת. היו בהם בתי הכנסת של חסידיות סדיגורה, גור, אלכסנדר וברסלב, בתי כנסת של עולי גרמניה, הונגריה, איראן ולוב, בתי כנסת מפלגתיים של הפועל המזרחי ופועלי אגודת ישראל, ועוד כמה בתי כנסת משותפים, שחלקם היו עירוניים וחלקם בבעלות פרטית.¹⁵²

לקראת חגיגות יום העצמאות הראשון נערכה בבני ברק אזכרה לנופלים.¹⁵³ הוקם בה ארגון חיילים משוחררים והוצגו תוכניות לבניית בית תרבות לזכר הנופלים.¹⁵⁴ בחגיגות יום העצמאות הראשון השתתפו אלפים מתושבי העיר, ובהם בלטו החסידים בלבושם המסורתי. בערב החג הוקמה במה, שעליה ישבו ראש המועצה וחבריה, ולצידם רבנים ומכובדים אחרים, ומעליה הונפו דגלי ישראל. בטקס נישאו נאומים ודרשות וחזן נשא את תפילת 'אל מלא רחמים'. האירוע הסתיים במופע זיקוקים. למחרת היום נערכו תפילות חגיגות בחלק מבתי הכנסת, ומעל בנייני הציבור הונפו דגלי ישראל. בצהרי היום נערך ברחוב רבי עקיבא מצעד, שבו השתתפו אנשי ההגנה, חיילים משוחררים, אנשי הג"א, חובשי מגן דוד אדום ומכבי האש.¹⁵⁵

150. המשקיף, 18 במאי 1948, עמ' 4.

151. המשקיף, 21 באוקטובר 1948, עמ' 2; ידיעות תל אביב, 15 בינואר 1949, עמ' 4; הבוקר, 16 בפברואר 1949, עמ' 4.

152. הצפה, 28 באוקטובר 1948, עמ' 3; הצפה, 24 בדצמבר 1948, עמ' 5.

153. הצפה, 27 בפברואר 1949, עמ' 4.

154. חרות, 18 באפריל 1949, עמ' 4; הבוקר, 22 באפריל 1949, עמ' 8.

155. דבר, 2 במאי 1949, עמ' 3; הצפה, 3 במאי 1949, עמ' 4, 8; חרות, 4 במאי 1949, עמ' 2; הבוקר, 4 במאי 1949, עמ' 2.

ביוני 1949 חגגה בני ברק חצי יובל להקמתה, והדבר צוין בתוכנית רדיו מיוחדת.¹⁵⁶ בני ברק התגאתה בכך ששטח השיפוט שלה כבר הקיף כ-7,000 דונם ושנבנו עליהם כבר כאלף בניינים, חלקם בתים משותפים, שאכלסו כ-2,300 בתי אב, שהיו קרוב ל-10,000 נפש. 65 מפעלים גדולים העסיקו קרוב ל-2,000 פועלים, ובהם היו מפעלי טקסטיל גדולים, טחנת הקמח 'דגן לישראל' ובית החרושת 'דר', שהיה קואופרטיב הסתדרותי. יותר מ-1,000 תלמידים למדו בארבעה בתי ספר, ומאות נוספים למדו בישיבות, ובמיוחד בישיבת פוניבז', בראשות הרב כהנמן, שבה למדו יותר מ-300 תלמידים.¹⁵⁷ פועלי בני ברק חגגו בנפרד באולם בית הקולנוע 'אוריה', וראש המועצה גרשטנקורן בירך את החוגגים.¹⁵⁸ לרגל האירוע הפיקה העירייה חוברת חגיגת שבה תוארה התפתחות בני ברק. הפקת החוברת, ובה תצלומים רבים, התאפשרה בזכות עשרות פרסומות של החברות המסחריות שפעלו במושבה.¹⁵⁹ אירועי חצי היובל נוצלו להנחת אבן פינה למבנה בית הספר היסודי לבנות חרדיות 'בית יעקב'. זמן קצר לאחר מכן הונחה אבן הפינה ל'בית שרה', סמינר שנועד לקליטת נערות דתיות שנקרא על שמה של שרה שנירר, מי שייסדה בפולין את רשת החינוך לבנות 'בית יעקב'.¹⁶⁰ באותו זמן הוחלט על הקמת ישיבת חכמי לובלין בשכונת זיכרון מאיר – השכונה שנקראה על שמו של על שמו של הרב מאיר שפירא, מייסד הישיבה בפולין.¹⁶¹ בתמיכתם של תורמים אמריקנים הקימה ישיבת פוניבז' שני 'בתי אבות' לקליטת ילדים במצוקה וילדים שניצלו מן השואה.¹⁶²

למרות ההסכם שנחתם, פעלו גופים פוליטיים לאיחודן של שלוש המושבות הקטנות רמת גן, בני ברק וגבעתיים ליחידה עירונית אחת.¹⁶³ ההבנה שאחד ממניעיו של צעד זה נועד למנוע את המשך קיומה של בני ברק כמושבה בעלת אופי דתי הגבירה את המתיחות בין דתיים לחילונים והביאה לידי מחאות ציבוריות ואף לפעילות אלימה נגד מחללי שבת

156. **חרות**, 1 ביוני 1949, עמ' 3; **הצפה**, 5 ביוני 1949, עמ' 4.

157. **קול העם**, 8 ביוני 1949, עמ' 4; **דבר**, 8 ביוני 1949, עמ' 4; **דבר**, 12 ביוני 1949, עמ' 1; **הצפה**, 10 ביוני 1949, עמ' 2; **הצפה**, 13 ביוני 1949, עמ' 4; **קול העם**, 12 ביוני 1949, עמ' 2; **קול העם**, 13 ביוני 1949, עמ' 1;

חרות, 12 ביוני 1949, עמ' 3-4; **על המשמר**, 12 ביוני 1949, עמ' 3; **שערים**, 15 ביוני 1949, עמ' 4.

158. **על המשמר**, 20 ביוני 1949, עמ' 4.

159. בני ברק, 1950.

160. **חרות**, 15 ביוני 1949, עמ' 3; **הבוקר**, 7 באוגוסט 1949, עמ' 3; **הצפה**, 9 באוגוסט 1949, עמ' 2; **הצפה**, 9 באוגוסט 1949, עמ' 4.

161. **הצפה**, 7 באוגוסט 1949, עמ' 4.

162. **הצפה**, 28 באוקטובר 1949, עמ' 8.

163. **חרות**, 26 באוגוסט 1949, עמ' 8; **חרות**, 13 בספטמבר 1949, עמ' 4; **חרות**, 18 בספטמבר 1949, עמ' 3;

הצפה, 4 בספטמבר 1949, עמ' 2; **הבוקר**, 14 בספטמבר 1949, עמ' 3.

בפרהסיה.¹⁶⁴ כדי למנוע זאת המשטרה הציבה מחסומים שמנעו כניסת כלי רכב לשכונות החרדיות בשבת, אולם הדבר הביא להתגברות המתרחקות בין הצדדים.¹⁶⁵ האירועים הגיעו לשיאם בחול המועד סוכות תשי"ז, כאשר אלמוני הצית בית כנסת של חסידי גור וגרם לשרפת ארבעה ספרי תורה.¹⁶⁶

בני ברק הופכת לעיר

בסוף שנת 1949 הוחל בהקמת שיכון ה', השכונה החמישית והגדולה ביותר של הפועל המזרחי.¹⁶⁷ עם הגידול במספר התושבים והמשך תנופת הבנייה החליטה מועצת בני ברק לבקש להכריז על עצמה עיר.¹⁶⁸ ואכן, בתחילת שנת 1950 הכריז חיים משה שפירא, שר הפנים, כי גם רמת גן וגם בני ברק תוכרנה כערים.¹⁶⁹ בני ברק חגגה את היותה לעיר ה-13 בישראל בסדרת טקסים שבהם צוינה התפתחותה המתמשכת במלאת לה עשרים וחמש שנים.¹⁷⁰ בעקבות זאת ביקשו כל הקבוצות הפוליטיות להגביר את השפעתן. התנועה הרוויזיוניסטית הניחה אבן פינה לבית בית"ר,¹⁷¹ ההסתדרות הכללית הקימה שכונת פועלים חדשה,¹⁷² וחברת יסודות של הציונים הכלליים הקימה את שכונת יסודות בצפון העיר.¹⁷³

-
164. **הצפה**, 11 בספטמבר 1949, עמ' 4; **על המשמר**, 12 בספטמבר 1949, עמ' 3; **מעריב**, 15 בספטמבר 1949, עמ' 4; **על המשמר**, 16 בספטמבר 1949, עמ' 2; **דבר**, 11 בספטמבר 1949, עמ' 3.
165. **הבוקר**, 18 בספטמבר 1949, עמ' 4; **הצפה**, 19 בספטמבר 1949, עמ' 2; **הצפה**, 21 בספטמבר 1949, עמ' 1; **הצפה**, 22 בספטמבר 1949, עמ' 2; **על המשמר**, 20 בספטמבר 1949, עמ' 2, 4.
166. **מעריב**, 13 באוקטובר 1949, עמ' 4; **דבר**, 14 באוקטובר 1949, עמ' 10; **חרות**, 18 באוקטובר 1949, עמ' 4.
167. **הצפה**, 27 בנובמבר 1949, עמ' 4; **הצפה**, 18 בינואר 1950, עמ' 3; **הצפה**, 24 בפברואר 1950, עמ' 2; **הצפה**, 27 בפברואר 1950, עמ' 1; **חרות**, 7 בדצמבר 1949, עמ' 4.
168. **הבוקר**, 9 בדצמבר 1949, עמ' 6; **חרות**, 13 בדצמבר 1949, עמ' 3; **חרות**, 11 בינואר 1950, עמ' 4; **דבר**, 9 בדצמבר 1949, עמ' 10; **חרות**, 11 בדצמבר 1949, עמ' 4; **שערים**, 15 בדצמבר 1949, עמ' 1.
169. **דבר**, 17 בינואר 1950, עמ' 4; **חרות**, 18 בינואר 1950, עמ' 3; **חרות**, 3 בפברואר 1950, עמ' 2; **חרות**, 6 בפברואר 1950, עמ' 4; **הצפה**, 3 בפברואר 1950, עמ' 8; **הבוקר**, 6 בפברואר 1950, עמ' 4; **קול העם**, 6 בפברואר 1950, עמ' 4; **על המשמר**, 6 בפברואר 1950, עמ' 1.
170. **הבוקר**, 8 במרץ 1950, עמ' 4; **הבוקר**, 20 במרץ 1950, עמ' 4; **דבר**, 20 במרץ 1950, עמ' 1; **חרות**, 20 במרץ 1950, עמ' 1; **הצפה**, 20 במרץ 1950, עמ' 1; **מעריב**, 22 במרץ 1950, עמ' 3; **שערים**, 23 במרץ 1950, עמ' 4; **בני ברק, בת כ"ה – חוברת יובל**, תל אביב 1950.
171. **חרות**, 28 בפברואר 1950, עמ' 4.
172. **דבר**, 15 במרץ 1950, עמ' 6.
173. **הבוקר**, 18 באפריל 1950, עמ' 4; **הצפה**, 18 באפריל 1950, עמ' 5; בן-עוזי, 2008.

לכך הצטרפו יוזמות ממשלתיות להקמת דיור לעולים חדשים¹⁷⁴ ופעילות נרחבת של קבלנים פרטיים.¹⁷⁵

הפיכת בני ברק לעיר הצדיקה את הקמתו של בית עירייה חדש, שנחנך בשנת 1951.¹⁷⁶ חנוכת הבית השתלבה עם אירועים אחרים, שבהם נחגג יום הולדתו ה־60 של גרשטנקורן. במברכים היו הרב שלמה גורן, הרב הראשי לצה"ל, השר חיים משה שפירא, הרבנים הראשיים בן־ציון מאיר עוזיאל ויצחק אייזיק הרצוג, וראשי המזרחי ובראשם הרב זאב גולד.¹⁷⁷ האירועים הציבוריים הראשונים שנערכו בבית העירייה החדש היו הוועידה הארצית של אגודת ישראל וחגיגות 30 שנים להקמת הפועל המזרחי.¹⁷⁸ היות שהאינטרס המשותף של כול הזרמים הפוליטיים היה אספקת עבודה לחבריהם, הוקמה בעיר לשכת תעסוקה עירונית ששירתה את כל ארגוני הפועלים.¹⁷⁹ הפיכת בני ברק למרכז עירוני ותעשייתי הצריכה גם את שיפור הנגישות אליה, ולכן הוחלט על הרחבתה וסלילתה של הדרך הכבושה שחיברה בינה ובין הדרך הקיימת לירושלים. דרך זו נודעה לימים ככביש גהה (כיום כביש 4).¹⁸⁰

עם התגברות זרם העולים לישראל התבקשה גם בני ברק לקלוט חלק מהם. העירייה, שחששה כי ההסתדרות וממשלת מפא"י רוצים לערער את אופייה הדתי, הודיעה כי תקלוט רק עולים דתיים.¹⁸¹ בסופו של דבר הוסכם כי בעיר ייקלטו מספר דומה של עולים דתיים ושאינם דתיים.¹⁸²

המתחים בין חילונים לדתיים באו לידי ביטוי גם בבחירות לעירייה שנערכו בסוף שנת 1950. לקראת הבחירות הוקם גוש דתי שכלל את הפועל המזרחי והמפלגות החרדיות, אך לא את מפלגת המזרחי החלשה. מפלגות הפועלים מפא"י ומפ"ם זכו בשני מנדטים כל אחת, וכך גם מפלגת הציונים הכלליים. חרות זכתה במנדט אחד, ואילו גוש המפלגות

174. **דבר**, 12 באפריל 1950, עמ' 2.

175. **הצפה**, 17 במרץ 1950, עמ' 6.

176. **הבוקר**, 5 בינואר 1951, עמ' 5; **חרות**, 8 בינואר 1951, עמ' 4; **הצפה**, 8 בינואר 1951, עמ' 4; **המודיע**, 12 בינואר 1951, עמ' 4.

177. **הצפה**, 8 בינואר 1951, עמ' 4; **הצפה**, 10 בינואר 1951, עמ' 3; **הצפה**, 16 בפברואר 1951, עמ' 5.

178. **הבוקר**, 10 באפריל 1951, עמ' 4; **הבוקר**, 11 באפריל 1951, עמ' 4; **הצפה**, 14 במאי 1951, עמ' 3.

179. **דבר**, 12 באפריל 1951, עמ' 3.

180. **על המשמר**, 2 ביוני 1950, עמ' 1; **חרות**, 2 ביוני 1950, עמ' 2; **הצפה**, 2 ביוני 1950, עמ' 8.

181. **דבר**, 22 ביוני 1950, עמ' 1; **חרות**, 25 ביוני 1950, עמ' 2; **קול העם**, 28 ביוני 1950, עמ' 2; **על המשמר**,

29 ביוני 1950, עמ' 1; **שערים**, 20 ביולי 1950, עמ' 4.

182. **חרות**, 10 ביולי 1950, עמ' 2; **חרות**, 17 ביולי 1950, עמ' 2; **דבר**, 16 ביולי 1950, עמ' 4; **דבר**, 30 ביולי 1950,

עמ' 3.

הדתיות בשישה מנדטים, והן הקימו את הקואליציה.¹⁸³ לאחר שבית המשפט דחה את הערעורים על תוצאות הבחירות, מונה גרשטנקורן לעמוד בראש העירייה.¹⁸⁴ עם קום המדינה נעלמו מן הנוף הפוליטי של בני ברק כמעט כל הסיעות המקומיות, וההנהגה הורכבה בעיקר בידי נציגי המפלגות הארציות. כך התברר כי למרות גודלו של הציבור הדתי הוא לא היה הרוב המוחלט בעיר. כדי להבטיח את המשך קיומה של בני ברק כעיר דתית היה על ראשיה לפעול נגד מי שביקשו למנוע זאת ממנה. נוכח זאת, אף שבעבר כללה הקואליציה גם את נציגי מפלגות הפועלים, בקואליציה שהוקמה בשנת 1950 לא נכללו נציגי מפלגות השמאל, שביקשו למנוע את קיבוצה של בני ברק כעיר דתית.

סוף עידן גרשטנקורן

בסוף שנת 1952 סבלו תושבי בני ברק ממשבר כלכלי שנובע הן מקשייה של המדינה לקלוט מאות אלפי עולים חדשים והן בשל המיתון במשק, שהובילה לירידה בביקוש לעובדים בתעשייה ובבניין. העירייה, שהכנסותיה ממיסים פחתו, התקשתה לשלם את משכורות העובדים ולספק עבודות יזומות למובטלים, והדבר הוביל לשביתות ולהפגנות מחאה.¹⁸⁵ התמשכות המשבר הביאה לפרישתו של גרשטנקורן במחאה על חוסר נכונותם של מוסדות המדינה לסייע לו בפתרון.¹⁸⁶ הלחץ הכלכלי על בני ברק נבע, בין היתר, מרצונו של שר הפנים ישראל רוקח לאלץ אותה להתאחד עם רמת גן, שבראשה עמד חברו למפלגת הציונים הכלליים אברהם קריניצי.¹⁸⁷ באפריל 1953 הודיע גרשטנקורן על

183. **על המשמר**, 16 בנובמבר 1950, עמ' 1; **על המשמר**, 17 בנובמבר 1950, עמ' 8; **קול העם**, 16 בנובמבר 1950, עמ' 3; **הבוקר**, 19 בנובמבר 1950, עמ' 4; **חרות**, 30 בנובמבר 1950, עמ' 4; ילקוט הפרסומים 141, 5 באפריל 1951, עמ' 823-924.

184. **הצפה**, 9 במרץ 1951, עמ' 2; **הצפה**, 11 באפריל 1951, עמ' 4; **הבוקר**, 16 באפריל 1951, עמ' 2; **חרות**, 17 באפריל 1951, עמ' 3; **שערים**, 27 באפריל 1951, עמ' 1.

185. **דבר**, 28 בנובמבר 1952, עמ' 6; **שערים**, 10 בדצמבר 1952, עמ' 3; **שערים**, 15 בדצמבר 1952, עמ' 4; **שערים**, 29 בדצמבר 1952, עמ' 4; **קול העם**, 11 בדצמבר 1952, עמ' 4; **חרות**, 21 בדצמבר 1952, עמ' 4; **על המשמר**, 23 בדצמבר 1952, עמ' 2; **הצפה**, 26 בדצמבר 1952, עמ' 7.

186. **דבר**, 6 בינואר 1953, עמ' 2; **קול העם**, 7 בינואר 1953, עמ' 4; **שערים**, 8 בינואר 1953, עמ' 2; **הצפה**, 8 בינואר 1953, עמ' 4; **הצפה**, 14 בינואר 1953, עמ' 4.

187. **מעריב**, 10 במאי 1953, עמ' 3; **דבר**, 11 במאי 1953, עמ' 2; **הצפה**, 12 במאי 1953, עמ' 4; **הצפה**, 15 במאי 1953, עמ' 2; **הצפה**, 19 במאי 1953, עמ' 1; **הצפה**, 5 ביוני 1953, עמ' 3; **שערים**, 13 במאי 1953, עמ' 4; **שערים**, 13 במאי 1953, עמ' 1.

כוונתו לנסוע לארצות הברית לכמה חודשים בשליחות הפועל המזרחי.¹⁸⁸ את תפקידו בראשות העיר מילאו לסירוגין משה בגנו וראובן אהרונביץ, שהזהירו שלא להסכים לאיחוד בני ברק עם רמת גן.¹⁸⁹

היעדרותו של גרשטנקורן הביאה לוויכוחים ולמחלוקות בלתי פוסקות בעירייה, שהתגברו על רקע ההצעה להקים בה מועצה דתית – הצעה שזכתה להתנגדות מצד הנציגים החרדים.¹⁹⁰ באוקטובר 1953, לאחר חזרתו של גרשטנקורן ארצה, הוא שב לתפקידו, ושני סגניו התפטרו במתאה.¹⁹¹ באותה תקופה נפטר החזן אי"ש, שהיה עד אז לא רק הדמות התורנית הבכירה בעיר אלא גם אחד מפטרוניו הפוליטיים של גרשטנקורן. על רקע מצבה הקשה של העירייה והסכסוך עם סגניו בתחילת שנת 1954 הודיע גרשטנקורן על כוונתו להתפטר מראשות העיר,¹⁹² אך בעקבות הפצרות הרב הראשי הרצוג חזר בו מכוונתו.¹⁹³ אולם התמשכות המריבות בעירייה הביאה להתפטרותו הסופית של גרשטנקורן במאי 1954,¹⁹⁴ ולאחר הבחירות התמנה משה בגנו לראש העירייה החדש.¹⁹⁵ קצת יותר משלושים שנים לאחר שייסד את חברת 'בית ונחלה' ועלה על קרקע ששטחה כ-1,000 דונם עם קבוצה שמנתה כ-20 איש, סיים יצחק גרשטנקורן את תפקידו ההיסטורי בבני ברק, כאשר מספר תושביה היה גדול מ-20,000 ושטחה כ-7,000 דונם.¹⁹⁶

גרשטנקורן, שעוד קודם לכן חיבר כמה ספרים תורניים, הקדיש את שארית חייו לכתיבת ספר על החזן אי"ש, פירוש מקיף על ספר תהלים ולקט פירושים על שיר השירים.¹⁹⁷ על חיבוריו אלו הוא זכה בפרס הרב קוק בשנת 1953. גרשטנקורן נפטר בשנת 1961 בן 70, ובני ברק קראה על שמו את רחוב בן פתחיה ואת שדרות גרשטנקורן, הנמצאים לא הרחק

188. **הצפה**, 11 ביוני 1953, עמ' 1; **הצפה**, 25 ביוני 1953, עמ' 2; **פארווערטס**, 14 ביוני 1953, עמ' 7; **פארווערטס**, 15 ביוני 1953, עמ' 2; **שערים**, 19 באוקטובר 1953, עמ' 4.

189. **שערים**, 23 באפריל 1953, עמ' 1; **שערים**, 28 באפריל 1953, עמ' 1; **חרות**, 29 באפריל 1953, עמ' 4; **דבר**, 24 באפריל 1953, עמ' 8.

190. **דבר**, 30 ביוני 1953, עמ' 2; **הצפה**, 6 ביולי 1953, עמ' 2; **הבוקר**, 9 ביולי 1953, עמ' 2.

191. **שערים**, 19 באוקטובר 1953, עמ' 4; **שערים**, 23 בנובמבר 1953, עמ' 4; **הבוקר**, 22 בנובמבר 1953, עמ' 2; **חרות**, 22 בנובמבר 1953, עמ' 4.

192. **הבוקר**, 22 בינואר 1954, עמ' 8; **מעריב**, 1 בפברואר 1954, עמ' 2; **שערים**, 5 בפברואר 1954; **הצפה**, 7 בפברואר 1954, עמ' 2.

193. **קול העם**, 14 בפברואר 1954, עמ' 2; **דבר**, 19 בפברואר 1954, עמ' 8; **הבוקר**, 26 בפברואר 1954, עמ' 2; **שערים**, 28 בפברואר 1954, עמ' 4.

194. **הבוקר**, 10 במאי 1954, עמ' 2; **מעריב**, 10 במאי 1954, עמ' 3; **דבר**, 10 במאי 1954, עמ' 3; **הצפה**, 10 במאי 1954, עמ' 4.

195. **שערים**, 24 במאי 1954, עמ' 4; **הצפה**, 24 במאי 1954, עמ' 4; **שערים**, 1 ביוני 1954, עמ' 4; **המודיע**, 1 ביוני 1954, עמ' 4; **דבר**, 1 ביוני 1954, עמ' 1.

196. **חרות**, 19 במרץ 1954, עמ' 3.

197. גרשטנקורן, תשי"ד; הנ"ל, תשי"ב-תשי"ח; הנ"ל, תשי"ח-תשי"ך.

מבית העירייה. בהלווייתו השתתפו עשרות אלפים מתושבי העיר ומחוצה לה. גרשטנקורן נקבר בבית העלמין ביזרון מאיר.

סיכום

את הישגיה של בני ברק בתקופתו של גרשטנקורן יש להעריך בשני אופנים: האחד, לבחון את הצלחתה החברתית והכלכלית, כלומר את המעבר שעשתה ממושבה חקלאית לעיר תעשייתית, והאחר, לבחון את הצלחתה הרוחנית, כלומר את יכולתם של ראשי היישוב לשמר בעיר רוב של שומרי מצוות, חרף הגידול המהיר באוכלוסייה וחרף השינוי באופייה הכלכלי-חברתי.

במבט לאחור אפשר לקבוע כי כל היזמים של ההתיישבות היהודית ה'בתולית' – כלומר מחוץ ליישובים הוותיקים – היו אומנם בעלי חזון, אולם לא הרחיקו ראות. תל אביב, שראשיתה בנווה צדק, קמה כשכונה יפואית של בתים פרטיים מוקפי גנים, ואיש מן היזמים והמתיישבים לא שיער בעיני רוחו כי עוד במהלך דור אחד תהפוך השכונה החולית לעיר עברית משגשגת שיגורו בה יותר מ-100,000 תושבים. הדברים נכונים גם ביחס ליתר המושבות הכפריות שקמו סמוך אליה, כמו רמת גן וגבעתיים במזרח, בת ים בדרום והרצלייה בצפון. צמיחתם המהירה של כל היישובים הללו, מעל מעבר לציפיותיהם של האבות המייסדים, נבעה משילוב של נסיבות מדיניות, מגמות דמוגרפיות ואינטרסים פוליטיים וכלכליים.

היות שרבים מן העולים בתקופת המנדט היו בורגנים, הם נטו להתיישב במרחב העירוני הגדול והמשגשג ביותר, שבו האפשרויות הכלכליות מצד אחד והיצע התרבות מן הצד האחר היו הגדולים ביותר.¹⁹⁸ נסיבות אלו, ולא כישוריו של אדם זה או אחר, שהם שהפכו את ההתיישבות בגוש דן לסיפור הצלחה. מכאן ברור גם מדוע כל יוזמות ההתיישבות שהתבססו תחילה על משק חקלאי נבלעו בסופו של דבר במרחב העירוני. כך קרה לשכונות בורוכוב ושנקין, שהפכו עם השנים לגבעתיים, לשכונות תל ליטווינסקי ועיר גנים, שנבלעו ברמת גן, ולמושבות קהילת ציון ובני בנימין, שהפכו להרצלייה. כך קרה גם להתיישבות של קבוצות בית ונחלה, זיכרון מאיר ומרכז בעלי מלאכה,¹⁹⁹ שנבלעו בעיר בני ברק.

אפשר לקבוע בדיעבד כי כל המרחב שבין פתח תקווה לתל אביב היה הופך לאזור עירוני-תעשייתי גם אלמלא הוקמה במקום המושבה בני ברק, משם שהצורך הדמוגרפי בהתפתחותו של אזור מגורים ותעשייה סמוך לתל אביב היה גורם להתגבשותו גם סביב

198. בן-פורת, תשנ"ט.

199. דרורי, 1985.

מוקדי התיישבות אחרים כמו זיכרון מאיר, פרדס כ"ץ, או שיכון בעלי מלאכה. ייתכן גם שהאזור כולו היה מסופח לאחת הערים הסמוכות: רמת גן, פתח תקווה או גבעתיים. עם זאת את הצלחתה של בני ברק לשמור על אופייה הדתי יש לזקוף לזכותו של אדם אחד: יצחק גרשטנקורן. היות שבחר להיות יזם עצמאי ומשוחרר מתלות בגורמים פוליטיים הוא אומנם ויתר על חסות מובטחת של גוף מסוים – חצר חסידית או תנועה פוליטית – אך זכה לחופש פעולה בלתי מוגבל. כך למשל עוד בתחילת הדרך הוא ויתר על תמיכתו, על כספו ועל השפעתו של הרבי מרדזימין, שניסה להכתיב לו את מקום ההתיישבות. בחושי העסקיים, ומתוך היכרותו את החברים בקבוצה, גרשטנקורן תפס כי הם מעדיפים להתיישב סמוך למרכז עירוני אשר יספק תעסוקה למי שלא יצלו את המעבר מחיי העיר לחיי הכפר. הוא הבין גם את הפוטנציאל של מושבה הממוקמת בין שתי נקודות התיישבות קיימות – תל אביב ופתח תקווה – ובסמיכות לנקודות התיישבות אחרות, שלימים היו הבסיס להתפתחותן של יתר הערים בגוש דן.

מסירותו המוחלטת של גרשטנקורן לבני ברק, שבגינה ויתר על עסקיו הפרטיים, סיכן את בריאותו ועזב את משפחתו למשך חודשים ארוכים, העניקה לו זכות בלתי מעורערת להכתיב את אופייה הדתי של המושבה – שאלמלא כן, ספק אם הייתה מצליחה להחזיק מעמד. במשך שנים רבות טווה גרשטנקורן רשת של קשרי ידידות ועבודה עם אישים מכל גוני הקשת הדתית והפוליטית, עם נחום סוקולוב וחיים ויצמן אנשי השמאל החילוניים, עם רבני המזרחי, כמו הרבנים קוק, ברלין, גולד ופישמן מימון, ועם הרבנים החסידיים מגור ומאלכסנדר, ששניהם תמכו בגרשטנקורן למרות היחסים הרעועים שבין שתי החצרות. דבקו במטרה ואישיותו המיוחדת הביאו לכך שרבנים ואישי ציבור דתיים וחרדים נוספים סייעו לו, הגם שלא היה מוכן לקבל עליו את מרותם באופן בלעדי, ואף שידעו כי הוא זוכה לתמיכה כלכלית וארגונית גם מצד התנועות והקרנות הציוניות.

בחזותו החיצונית – כלומר במלבושיו ובזקנו המגודל – וכן באורח חייו ובכישוריו הלמדניים – שבאו לידי ביטוי בספריו התורניים – התנהל גרשטנקורן כיהודי חרדי. בהשקפתו הפוליטית הוא היה מזוהה דווקא עם תנועת המזרחי, ואף הפך לאחד מנציגיה במסעותיו בגולה. התנהלותו בראש הנהגת המושבה הייתה מפא"יניקית, במובן זה שפעולותיו והחלטותיו ביחס להתנהלות המושבה היו מבוססים על שיקולים פרגמטיים ולא על עקרונות דתיים או רוחניים משיחיים. כך למשל, בכל השנים שבהן כיהן בראשות המועצה הוא מעולם לא הניח לעניין שנת השמיטה להשפיע על החקלאים ובעלי השדות והמטעים,²⁰⁰ ועם זאת דאג לאספקת מזון כשרים, בין היתר באמצעות הקמת מפעלי מזון שזכו לכשרות מטעם רבני העיר. תפיסתו 'אם אין קמח אין תורה' הביאה אותו להפוך את בני ברק ליישוב

200. דינקל, תשע"ה, עמ' 133-236.

שכלכלתו מבוססת על מפעלי תעשייה שמיקומם בליבה של ארץ ישראל העניק להם יתרון אסטרטגי, בעוד תושבי העיר סיפקו את כוח העבודה שלהם.

כדי לסייע ליישוב שהקים במו ידיו וכדי לחלץ אותו מן הקשיים הרבים שליוו אותו בשנותיו הראשונות הוא נסע פעמים רבות ולמשך חודשים ארוכים למדינות שונות באירופה, לארצות הברית, לקנדה ולדרום אפריקה. אף שלא בכל המקרים התממשו התקוות שתלה בנסיעות אלה רוחו לא נפלה, והוא התמיד במשימתו עד שהצליח לגייס סכומי כסף נכבדים ששימשו הן את הנהגה המקומית והן את התושבים. מאמציו הבלתי נלאים הפכו אותו למי שהיה מזוהה יותר מכול עם הנהגתה של בני ברק ועם הצלחתה לשמור על אופייה הדתי.

את הצלחתו זו אפשר להעריך במיוחד כאשר זוכרים כי לאורך כל תקופת המנדט היה הכוח השולט בהנהגת היישוב בארץ ישראל נתון בידי תנועות השמאל הסוציאליסטיות, וכי להסתדרות העובדים הכללית היו כוח והשפעה שקשה לתארם בימינו. אלמלא אישיותו המיוחדת וכישוריו הפוליטיים, אין ספק כי גורלה של ההתיישבות בבני ברק היה כגורלן של רבות מנקודות ההתיישבות האחרות שהחלו ביוזמה של קבוצת מתיישבים דתיים והפכו ברבות הימים לערים חילוניות.

גרשטנקורן הצליח גם לשמור על מעמדה המוניציפלי הנפרד של בני ברק, גם לפתח בה תשתית תעשייתית ומסחרית מוצלחת, וגם להקים בה מספיק מוסדות חינוך וציבור דתיים שהפכו אותה לאבן שואבת לציבור גדול של שומרי מצוות שביקש להתרחק מהעיר הגדולה תל אביב ליותר על אורח החיים המסורתי. הביטוי העיקרי לכך היה במערכת החינוך בבני ברק, שבה, אחרת מיתר הערים, היה שיעור מוסדות החינוך הדתיים והחרדיים גבוה בהרבה מזה של המוסדות הממלכתיים.

רשימת קיצורים ומקורות

- אבן חן, 1979 'אבן חן, 'חמישים שנה ליסוד כפר חסידים', **קרדום** 6(1) (1979), עמ' 3-6.
- אלתר, תש"ז א"מ אלתר, **אוסף מכתבים ודברים**, אוגסבורג תש"ז.
- בני ברק, 1943 **בני ברק, ת"ש-תשי"ג**, בני ברק 1943.
- בני ברק, 1950 **בני ברק בת כ"ה - חוברת יובל**, תל אביב 1950.
- בן עוזי, 2008 'בן עוזי, 'תנו לחיות בארץ הזאת! - מפלגת "ציונים כלליים"' (1949-1952, **קתדרה** 127 (2008), עמ' 141-168.
- בן פורת, תשנ"ט א' בן פורת, **היכן הם הבורגנים ההם? - תולדות הבורגנות הישראלית**, ירושלים תשנ"ט.

- בראון, תשע"א
ב' בראון, החזון איש: הפוסק, המאמין ומנהיג המהפכה החרדית, ירושלים תשע"א.
- בראוריין, תשל"ח
א' בראוריין, 'כפר אברהם: ערש ההתישבות הדתית', ילקוט קטיף יב-יג (תשל"ח), עמ' 375-376.
- גבל, 2017
ע' גבל, חרדים ואנשי מעשה - פועלי אגודת ישראל 1939-1939, ירושלים 2017.
- גטר, 1979
מ' גטר, 'העלייה מגרמניה בשנים 1933-1939', קתדרה 12 (1979), עמ' 125-147.
- גלבר, 1975-1974
י' גלבר, 'המדיניות הציונית והסכם ההעברה 1933-1935', ילקוט מורשת יז (1974), עמ' 97-152; יח (1975), עמ' 23-100.
- גלעדי, 1971
ד' גלעדי, 'המשבר הכלכלי בימי העלייה הרביעית (1926-1927)', הצינונת ב (1971), עמ' 119-147.
- גרשטנקורן, תש"ב-תש"ו
י' גרשטנקורן, זכרונותי על בני ברק, א-ב, ירושלים תש"ב-תש"ו.
- גרשטנקורן תשי"ב-תשי"ח
י' גרשטנקורן, ספר נעים זמירות ישראל: ילקוט מאמרי חז"ל ומפרשי התהלים הראשונים והאחרונים, א-ח, בני ברק תשי"ב-תשי"ח.
- גרשטנקורן תשי"ד
י' גרשטנקורן, החזון איש, בני ברק תשי"ד.
- גרשטנקורן, תשי"ח-תש"ך
י' גרשטנקורן, ספר אהבה בתענוגים: ילקוט מאמרי חז"ל ומפרשי מגילת שיר השירים הראשונים והאחרונים עם תולדותיהם והקדמותיהם, א-ד, בני ברק תשי"ח-תש"ך.
- דון'יחיא, תשכ"א
שבתי דון'יחיא, אדמו"ר חלוץ: עלייתו של ר' ישעיהו שפירא, תל אביב תשכ"א.
- דינקל, תשע"ה
י"ח דינקל, מערכות השמיטה, ירושלים תשע"ה.
- דרורי, 1985
י' דרורי, 'ראשית התארגנותם של בעלי המלאכה בארץ (עד 1925)', קתדרה 34 (1985), עמ' 145-174.
- זיו, תשס"ד
ב"צ זיו, 'זכרונות משיבת לידה', בתוך: ע' אטקס וש' טיקוצ'ינסקי (עורכים), ישיבות ליטא: פרקי זכרונות, ירושלים תשס"ד, עמ' 320-326.
- טננבוים, תשמ"ב
א' טננבוים, האיש שלא נרתע: סיפור תולדותיו וקורות חייו של רבי יצחק גרשטנקורן, בני ברק תשמ"ב.
- יהב, 1997
ד' יהב, "מחנה ישראל", יישוב שיתופי אגודאי שננטש שלוש פעמים, האומה 129 (1997), עמ' 69-77.
- לוינסון, תשי"ג
א' לוינסון, תולדות יהודי ורשה, תל אביב תשי"ג.

- מאיר, תשמ"ח-תשנ"ג
 י' מאיר, **על חומותיך בני ברק: קורותיה ודברי ימיה של העיר בני ברק**, א-ב, בני ברק תשמ"ח-תשנ"ג.
- נחמני, תשע"ד
 מ' נחמני, **חלוצים לציון: הקמת המושבה בני ברק בתמיכתו של הראי"ה קוק**, ירושלים תשע"ד.
- סורסקי, תשנ"ו
 א' סורסקי, **חבלי יוצר: סיפור חייו ופעלו של מייסד בני ברק רבי יצחק גרשטנקורן**, בני ברק תשנ"ו.
- פונד, 2018
 י' פונד, **פרולטרים דתיים התאחדו! – פועלי אגודת ישראל – אידיאולוגיה ומדיניות**, ירושלים 2018.
- פלס, תשנ"ז
 ח"י פלס, **ההתיישבות הדתית בארץ ישראל בשנות ה-20 וה-30**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשנ"ז.
- קוליץ, 1990
 ח"ע קוליץ, **החווה מליטא: פרקים בחיי החזון אי"ש**, ירושלים 1990.
- קופלוביץ, 2013
 י' קופלוביץ, **'אגודת ישראל עולה בחומה: היישוב מחנה ישראל בעמק יזרעאל'**, עת-מול 227 (2013), עמ' 21-24.
- קצבורג, תשט"ז
 נ' קצבורג, **נחלת אמונים: ההתיישבות הדתית בארץ ישראל**, ירושלים תשט"ז.
- שלמון, תשס"ה
 י' שלמון, **'שיבת לידיא: בשורה בחברה המסורתית במזרח אירופה'**, בתוך: א' צור (עורך), **עולם ישן אדם חדש: קהילות ישראל בעידן המודרניזציה**, באר שבע תשס"ה, עמ' 162-184.
- שנבל, 2017
 א' שנבל, **'הפסד ביתי – שכונה נדירה בבני ברק בסכנת הכחדה'**, **מקור ראשון**, 19 בפברואר 2017, אוחזר מאתר **מקור ראשון**: <https://www.makorrishon.co.il/nrg/online/1/ART2/862/660.html>